

FREE Vastu Consultancy, Music, Epics, Devotional Videos
Educational Books, Educational Videos, Wallpapers

All Music is also available in CD format. CD Cover can also be print with your Firm Name

We also provide this whole Music and Data in PENDRIVE and EXTERNAL HARD DISK.

Contact : Ankit Mishra (+91-8010381364, dwarkadheeshvastu@gmail.com)

KATHOPANISHAD- GUJRATI

અ તુ ક મ

પહેલો અધ્યાય

પહેલી વધી

વાજશ્રવસતુ' દાન	૧૩
નચિકેતાની શંકા	...	—	...	૧૪
પિતા-પુત્ર સંવાદ	૧૬
યમલોકમાં નચિકેતા	...	—	...	૧૯
યમરાજતુ' વરદાન	૨૧
પ્રથમ વર-પિતૃપરિતોષ	૨૨
સ્વર્ગસ્વરૂપ પ્રદર્શન	૨૪
ત્રીજું વરદાન-સ્વર્ગના સાધનરૂપ અગ્નિવિદ્યા	૨૫
નાચિકેતા અગ્નિચયનતુ' કૃષ્ણ	૨૯
ત્રીજું વરદાન-આત્મરહસ્ય	૩૩
નચિકેતાની સ્થિરતા	૩૬
યમરાજતુ' પ્રલોભન	૩૭
નચિકેતાની નિષ્કામતા	૪૦

બીજી વધી

શ્રેય—પ્રેયવિવેક	૪૫
અવિદ્યામાં ક્ષમાયેલાઓની દુર્દશા	૪૯
આત્મજ્ઞાનની દુર્લભતા	૫૧
કર્મકૃણની અનિત્યતા	૫૫
નચિકેતાના ત્યાગની પ્રશંસા	૫૬
આત્મજ્ઞાનનું કૃણ	૫૮
સર્વથી અતીત વસ્તુવિષયનો પ્રશ્ન	૬૦
ૐકારનો ઉપદેશ	૬૧
આત્મસ્વરૂપનિરૂપણ	૬૩
આત્મા આત્મકૃપાથી સાધ્ય છે	૬૯
આત્મજ્ઞાનનો અનધિકારી	૭૦

ત્રીજી વધી

પ્રાપ્ત થનારા અને પ્રાપ્તવ્ય ભેદથી બે આત્મા	૭૩
અવિવેકની વિવશતા	૭૮
વિવેકની સ્વાધીનતા	૭૮
અવિવેકને સંસારપ્રાપ્તિ	૭૯
વિવેકને પરમ પદની પ્રાપ્તિ	૮૦
વિષય વગેરેની ઈન્દ્રિયો કરતાં શ્રેષ્ઠતા	૮૧
આત્મા સૂક્ષ્મપુદ્ગિલાલ છે	૮૪
ઉદ્બોધન	૮૭
નિર્વિશેષ આત્મજ્ઞાનથી અમૃતત્વની પ્રાપ્તિ...	૮૮
પ્રસ્તુતરૂવિજ્ઞાનનો મહિમા	૯૦

બીજો અધ્યાય

પહેલાં વધી

આત્મદર્શનનું વિદ્ય-ઇન્દ્રિયોની બહિર્મુખતા	૯૨
અવિવેકી અને વિવેકીનું અંતર ...	૯૪
આત્મચની સર્વશતા ...	૯૬
આત્મચનું શોકરહિતપણું ...	૯૭
આત્મચની નિર્ભયતા ...	૯૮
બ્રહ્મચને સર્વમાં આત્મદર્શન ...	૯૯
અરણિમાં રહેલા અગ્નિમાં બ્રહ્મદષ્ટિ ...	૧૦૧
પ્રાણમાં બ્રહ્મદષ્ટિ ...	૧૦૨
ભેદદષ્ટિની નિંદા ...	૧૦૩
હૃદયપુંડરીકમાં રહેલ બ્રહ્મ ...	૧૦૫
ભેદાપવાદ ...	૧૦૭
અભેદદર્શનની કર્તવ્યતા ...	૧૦૮

બીજી વધી

અન્ય પ્રકારથી બ્રહ્મનું અનુસંધાન ...	૧૦૯
દેહસ્થ આત્મા જ શુવન છે ...	૧૧૩
મરણોત્તર કાળમાં શુવની ગતિ ...	૧૧૫
શુભ બ્રહ્મનો ઉપદેશ ...	૧૧૭
આત્માનું પ્રતિરૂપત્વ ...	૧૧૯
આવું જ એક બીજું દષ્ટાંત છે ...	૧૨૦
આત્માની અસંગતા ...	૧૨૧
આત્મદર્શી જ નિત્યસુખી છે ...	૧૨૨
સર્વ પ્રકાશનું અપ્રકાશ્યત્વ ...	૧૨૬

ત્રીજી વધી

સંસારરૂપ અશ્વત્થવૃક્ષ	૧૨૮
ઈશ્વરના જ્ઞાનથી અમરત્વની પ્રાપ્તિ	૧૩૦
સર્વશાસક પ્રભુ	૧૩૨
ઈશ્વરના જ્ઞાન વિના પુનર્જન્મપ્રાપ્તિ	૧૩૨
સ્થાનભેદથી ભગવદ્દર્શનમાં તારતમ્ય	૧૩૪
આત્મજ્ઞાનનો પ્રકાર અને પ્રયોજન	૧૩૫
પરમ પદની પ્રાપ્તિ	૧૩૯
આત્માની ઉપલબ્ધિનું સાધન સદ્બુદ્ધિ જ છે	૧૪૨
અમર ક્યારે થાય છે ?	૧૪૪
ઉપસંહાર	૧૪૮
શાંતિપાઠ	૧૫૦

*

॥ ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ॥

उठो पनि षट्

[शांकरभाष्य सहित]

शांतिपाठः

ॐ सह नावतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं कर्वावहै ।
तेजस्वि नावधीतमस्तु । मा विद्विषावहै ।

ॐ शान्तिः ! शान्तिः ! ! शान्तिः ! ! !

अन्वयः : ॐ पूर्णब्रह्म परमात्मा, (तमे) नौ=अमारा अनेनी
(गुरु-शिष्यनी), सह=साथे साथे, अतु=रक्षा करो, नौ=अमारा
अनेनुं, सह=साथे साथे, भुनक्तु=पालन करो; सह=(अमे अने) साथे
साथे ष, वीर्यम्=शक्ति, कर्वावहै=प्राप्त करीये; नौ=अमारा अनेनी,
अधीतम्=अज्ञेयी विद्या, तेजस्वि=तेज्ज्मेयी. अस्तुः थाये; मा विद्विषावहै=
अमे अने आपसआपसमां द्वेष न करीये.

मंत्रार्थः : हे परमात्मन् ! आप गुरुशिष्य अमारा अने-
नी साथे साथे सर्व प्रकारची रक्षा करो; अमारा अनेतुं आप

સાથે સાથે ઉચિત રીતે પાલનપોષણ કરો. અમે બંને સાથે સાથે જ સર્વ રીતે બળ પ્રાપ્ત કરીએ; અમે બંનેએ લણેલી વિદ્યા તેજસ્વી થાઓ-કેઈથી ક્યાંય પણ વિદ્યામાં હારીએ નહિ ને અમે બંને જણા આખી જિંદગી સ્નેહથી બંધાયેલા રહીએ. અમારામાં આપસ-આપસમાં ક્યારેય દ્રેષ ન થાઓ. ત્રિવિધ તાપની શાંતિ થાઓ.

ભાષ્ય : બ્રહ્મવિદ્યાના આચાર્ય સૂર્યપુત્ર ભગવાન યમ અને નચિકેતાને નમસ્કાર.

હવે કહેપનિષદની વધીઓને સહેલાઈથી સમજાવવા માટે આ સંક્ષિપ્ત આવૃત્તિનો આરંભ કરવામાં આવે છે :

વિશરણુ (નાશ), ગતિ અને અવસાદન (શિથિલ કરવું) આ ત્રણ અર્થોવાળું તેમ જ ' ઉપ ' અને ' નિ ' ઉપસર્ગયુક્ત ' ક્વિપ્ ' - પ્રત્યયાંત ષદ્ભ્ર - ' સદ્ ' ધાતુનું ' ઉપનિષદ્ ' એવું રૂપ થાય છે. ' ઉપનિષદ્ ' શબ્દથી જે ગ્રંથની વ્યાખ્યા અમે કરવા માગીએ છીએ તેના પ્રતિપાદ અને વેદ બ્રહ્મવિષયક વિદ્યાનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે. કયા અર્થના યોગને લીધે ઉપનિષદ્ શબ્દથી વિદ્યાનું કથન થાય છે તે બતાવે છે.

જે મુમુક્ષુઓ લૌકિક અને પારલૌકિક વિષયોથી વિરક્ત થઈ ઉપનિષદ્ શબ્દની વાચ્ય તેમ જ હવે પછી કહેવામાં આવનારાં લક્ષણોથી યુક્ત વિદ્યાની પાસે જઈને અર્થાત્ તેને પ્રાપ્ત કરીને તેની જ નિષ્ઠાથી નિશ્ચયપૂર્વક તેનું પરિશીલન કરે છે, તેમની અવિદ્યા વગેરે સંસારના બીજનું વિશરણુ-હિંસન અર્થાત્ વિનાશ કરવાને લીધે આ અર્થના યોગથી જ ' ઉપનિષદ્ ' શબ્દથી તે વિદ્યા કહેવાય છે. આ જ પ્રમાણે શ્રુતિ પણ આગળ કહેશે કે, ' તેને (આત્મતત્ત્વને) જાણીને પુરુષ મૃત્યુના મુખથી છૂટી જાય છે. '

અથવા અગાઉ કહેલાં વિશેષણોથી યુક્ત મુમુક્ષુઓને બ્રહ્મવિદ્યા પરબ્રહ્મ પાસે પહોંચાડે છે. આ પ્રમાણે બ્રહ્મની પાસે પહોંચાડનારી હોવાથી આ અર્થના યોગથી પણ બ્રહ્મવિદ્યા 'ઉપનિષદ' છે. આ જ વાત શ્રુતિ 'બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થયેલો પુરુષ વિરજ (શુદ્ધ). અને વિમૃત્યુ (અમર) થઈ ગયો' આ વાક્યથી આગળ કહેશે પણ ખરી.

જે અગ્નિ ભૂઃ ભુવઃ વગેરે લોકોથી સિદ્ધ થયેલો છે, બ્રહ્માથી ઉત્પન્ન થયેલો છે અને સર્વનો જ્ઞાતા છે તે અગ્નિ સાથે સંબંધ રાખનારી વિદ્યા કે જે ખીજ વરદાન તરીકે નચિકેતાએ યમ પાસે માગી છે તે જે વિદ્યા કે સ્વર્ગલોકરૂપ ફલપ્રાપ્તિના કારણરૂપથી અન્ય લોકોમાં વારંવાર પ્રાપ્ત થનારા ગર્ભવાસ, જન્મ અને વૃદ્ધાવસ્થા વગેરે ઉપદ્રવ સમૂહોનું અવસાદન કરનારી છે અર્થાત્ તેમને શિથિલ કરી નાખનારી છે એટલે કે પ્રસ્તુત ઉપદ્રવોનો અંત આણનારી છે; તેથી તે અગ્નિ વિદ્યા પણ 'સદ્' ધાતુના અર્થના યોગથી 'ઉપનિષદ' કહેવાય છે. 'સ્વર્ગલોકને પ્રાપ્ત કરનારા પુરુષો અમરત્વ પામે છે અર્થાત્ મરણને અધીન થતા નથી' એવું હવે પછી કહેવામાં આવશે (કઠ. ઉ. ૧-૧-૧૩ વગેરેથી કહેશે).

વળી અધ્યયન કરનારાઓ તો 'ઉપનિષદ' શબ્દથી ગ્રંથનો પણ ઉલ્લેખ કરે છે, જેમ કે, 'અમે ઉપનિષદ ભણીએ છીએ અથવા તો ભણાવીએ છીએ' વગેરે; તેથી શું સમજવું ?

શંકા ઉચિત છે; ભલેને એમ કહેવામાં આવે. એમ કહેવું પણ દોષયુક્ત નથી. સંસારના હેતુભૂત અવિદ્યા વગેરેના વિશરણુ વગેરે જે 'સદ્' ધાતુના અર્થ છે તે કેવળ ગ્રંથમાં સંભવિત નથી; પરંતુ વિદ્યાના અર્થમાં સંભવી શકે છે. ગ્રંથ પણ વિદ્યાને માટે જ છે. તેથી 'ઉપનિષદ' શબ્દથી એ પ્રમાણે ભણીએ છીએ અથવા તો ભણાવીએ છીએ પણ કહી શકાય; જેમ કે (આયુષ્યની વૃદ્ધિ થવામાં ઉપયોગી હોવાને લીધે) ઘી, એ આયુષ્ય જ છે' (આયુર્વે ઘૃતમ્)

એમ કહેવામાં આવે છે. એટલા માટે 'ઉપનિષદ' શબ્દ વિદ્યામાં મુખ્ય વૃત્તિથી યોજાય છે અને અંથના અર્થમાં ગૌણવૃત્તિથી પ્રયુક્ત થાય છે.

આ પ્રમાણે 'ઉપનિષદ' શબ્દનું નિર્વચન અર્થાત્ નિરુક્તિ કરવાથી જ વિદ્યાને વિશિષ્ટ અધિકારી ક્રાણુ છે તે કહેવામાં આવ્યું, તેમ જ વિદ્યાનું પ્રત્યગાત્મસ્વરૂપ પરબ્રહ્મરૂપ વિશિષ્ટ વિષય પણ કહી દેવામાં આવ્યો. એ જ પ્રમાણે આ ઉપનિષદની સંસારની આત્યંતિક નિવૃત્તિ અને બ્રહ્મપ્રાપ્તિરૂપ પ્રયોજન તથા એ પ્રકારના પ્રયોજનથી એનો (સાધ્ય-સાધનરૂપ) સંબંધ પણ જતાવી દીધો. માટે ઉપર કહેલી અધિકારી, વિષય, પ્રયોજન અને સંબંધવાળી વિદ્યાને હાથમાં રહેલા આંખજાની પેઠે પ્રકાશિત કરનારી હોવાથી આ ક્રોપનિષદની વધીએ વિશિષ્ટ અધિકારી, વિષય, પ્રયોજન અને સંબંધવાળી છે તેથી અમે અમારી બુદ્ધિ પ્રમાણે તેમની વ્યાખ્યા કરીએ છીએ,

પહેલો અધ્યાય

પહેલી વધી

વાજશ્રવસનું દાન

ॐ उशन्ह वै वाजश्रवसः सर्ववेदसं ददौ । तस्य ह नचिकेता
नाम पुत्र आस ॥ १ ॥

અન્વય : ॐ=ॐ આ સચ્ચિદાનંદધન પરમાત્માના નામનું સ્મરણ કરીને ઉપનિષદનો આરંભ કરે છે, હ વૈ=જાણીતું છે કે, ઉશન્=યજ્ઞનું કૃણ ઇચ્છનારા, વાજશ્રવસઃ=વાજશ્રવાના પુત્ર (ઉદ્દાલકે), સર્વવેદસમ્=(વિશ્વજિત યજ્ઞમાં) પોતાનું બધું ધન, દદૌ=(પ્રાદાણુને) આપી દીધું. તસ્ય=તેનો, નચિકેતા=નચિકેતા, નામ હ=નામથી પ્રસિદ્ધ : પુત્રઃ આસ=(એક) પુત્ર હતો. ૧

મંત્રાર્થ : આ વાત જાણીતી છે કે યજ્ઞકૃણની ઇચ્છા રાખનારા વાજશ્રવાના પુત્ર ઉદ્દાલકે (વિશ્વજિત યજ્ઞમાં) પોતાનું બધું ધન (પ્રાદાણુને) આપી દીધું. તેને નચિકેતા નામનો એક પ્રસિદ્ધ પુત્ર હતો. ૧

ભાષ્ય : આહીં આ જ આખ્યાયિકા છે તે વિદ્યાની સ્તુતિ માટે છે ઉશન્ એટલે કામનાવાળો. 'હ' અને 'વૈ' આ બે નિપાત અવ્યયો અગાઉ બની ગયેલા પ્રસંગનું સ્મરણ કરાવવા માટે વપરાયા છે. 'વાજ' એટલે અશ્વ; તેનું દાન કરવાથી જોનો 'શ્રવ' અર્થાત્ યજ્ઞ ફેલાયો હોય તે 'વાજશ્રવા' કહેવાય છે અથવા રૂઢિથી પણ તેનું આ નામ હોઈ શકે છે. તે વાજશ્રવાના પુત્ર વાજશ્રવસે, જેમાં સર્વસ્વ આપી દેવામાં આવે છે એવા 'વિશ્વજિત' યજ્ઞ વડે તેનું કૃણ મેળવવાની ઇચ્છાથી યજ્ઞનું યજ્ઞન કર્યું. તે યજ્ઞમાં તેણે સર્વવેદસ

અર્થાત્ પેતાનું બહુ ધન આપી દીધું. એવું કહેવાય છે કે તે યજ્ઞમાનને નચિકેતા નામનો એક પુત્ર હતો. ૧

તઃહ કુમારઃસન્તં દક્ષિણાસુ નીયમાનાસુ શ્રદ્ધાવિવેશ

સોઽમન્યત ॥ ૨ ॥

દક્ષિણાસુ નીયમાનાસુ=(જે વખતે બ્રાહ્મણોને) દક્ષિણાના રૂપમાં આપવા માટે (ગાયો) લાવવામાં આવી રહી હતી તે સમયે; કુમારમ્=નાનો બાળક, સન્તમ્=હોવા છતાં, તમ્ હ=તે(નચિકેતા)માં, શ્રદ્ધા=શ્રદ્ધા (આસ્તિક્ય બુદ્ધિ)નો, આવિવેશ=પ્રવેશ થયો (અને). સઃ= (તે ઘરડી ગાયોને જોઈને) તે, અમન્યત=વિચારવા લાગ્યો. ૨

જે વખતે દક્ષિણાઓ (દક્ષિણાસ્વરૂપ ગાયો) લાવવામાં આવી રહી હતી ત્યારે, તેનામાં—જોકે હતું તે એક નાનો બાળક જ હતો—શ્રદ્ધા(આસ્તિક્ય બુદ્ધિ)નો પ્રવેશ થયો. તે વિચારવા લાગ્યો. ૨

ભાષ્ય : જે કુમાર છે અર્થાત્ પ્રથમાવસ્થા એટલે બાલ્યાવસ્થામાં જ સ્થિત છે તે જોને સંતાનના ઉત્પાદનની શક્તિ પ્રાપ્ત થઈ નથી તે બાળક નચિકેતામાં શ્રદ્ધાનો એટલે પિતાનું બહુ કરવાની ઇચ્છાથી આસ્તિક્ય બુદ્ધિનો પ્રવેશ થયો. ક્યે વખતે તેનામાં આ બુદ્ધિ નીપજી ? એ વિષે કહે છે કે જ્યારે ઋત્વિજને અને સદસ્યોને આપવા માટે દક્ષિણા આપવામાં આવી રહી હતી; અર્થાત્ દક્ષિણા આપવા માટે ભાગ પાડીને ગાયો લાવવામાં આવી રહી હતી તે વખતે નચિકેતાએ શ્રદ્ધાયુક્ત થઈને વિચાર કર્યો. ૨

કઈ રીતે વિચાર કર્યો તે કહે છે :

નચિકેતાની શંકા

પીતોદકા જગ્ધતૃણા દુગ્ધદોહા નિરિન્દ્રિયાઃ ।

અનન્દા નામ તે લોકાસ્તાન્સ ગચ્છતિ તા દદત્ ॥ ૩ ॥

પીતોદકાઃ=જેઓ (છેલ્લી વાર) પાણી પી ચૂકી છે, જગ્ધતૃણાઃ= જેઓ (છેલ્લી વાર) ઘાસ ખાઈ ચૂકી છે. દુગ્ધદોહાઃ=જેમનું દૂધ (છેલ્લી વાર) દોહવાઈ ચૂક્યું છે, નિરિન્દ્રિયાઃ=જેમની ઇન્દ્રિયોની શક્તિ હણાઈ ચૂકી છે, ત્તાઃ=એવી તે (નકામી, મરવા પડેલી) ગાયોને, દદત્ત=આપનારો, સઃ=તે દાતા (તો), તે લોકાઃ=તે (ભૂંડ અને કૂતરા વગેરેની નીચ યોનિઓ અને નરક વગેરે) લોક, અનન્દાઃ= જે સર્વ પ્રકારનાં સુખોથી રહિત, નામ=પ્રસિદ્ધ છે, તાન્=તેમને, ગચ્છતિ=પામે છે (માટે પિતાને સાવધ કરવા જોઈએ.) ૩

જે ગાયો છેલ્લીવાર પાણી પી ચૂકી છે (ને હવે વધુ પાણી પી શકે તેવી હાલતમાં નથી); જેમણે છેલ્લી વારનું ઘાસ પણ ખાઈ લીધું છે (ને ઘરડી થઈ ગયેલી હોવાથી દાંત અને દાઢો પડી ગયાં છે તેથી ચાવવાની શક્તિ નષ્ટ થઈ ગયેલી છે એથી ઘાસ ખાઈ શકે તેમ નથી); અને (ઘડપણુને લીધે) ઇન્દ્રિયોની શક્તિ હણાઈ જવાથી પ્રજનનકાર્યનો અભાવ થઈ ગયો છે એવી ગાયોનું દાન કરવાથી તેમનો દાતા અનંદ (આનંદરહિત) લોકને પામે છે ને ભૂંડ તેમ જ કૂતરાં વગેરેની યોનિઓમાં જન્મે છે તથા નરકગામી થાય છે; તેથી મારે (નચિકેતાએ) મારા પિતા વાજશ્રવણ-ઉદાલક આણું નિંદનીય કામ કરતા અટકે તે માટે તેમને ચેતાવવા જોઈએ. ૩

માણ્ય : દક્ષિણા માટે લાવવામાં આવેલી ગાયોનું વિશેષણ દર્શાવે છે : જેમણે પાણી પી લીધું છે તે ' પીતોદકા ' કહેવાય; જેઓ ઘાસ ખાઈ ચૂકી છે (અર્થાત્ જેમનામાં ખીણું વધુ ઘાસ ખાવાની શક્તિ રહી નથી) તે ' જગ્ધતૃણા ' છે; જેમનું દૂધ અર્થાત્ ક્ષીર દોહવાઈ ચૂક્યું છે તે ' દુગ્ધદોહા ' છે તથા ' નિરિન્દ્રિયાઃ ' એટલે

જે સંતાન ઉત્પન્ન કરવામાં અસમર્થ અર્થાત્ ઘરડી થઈ ગઈ છે તે વસૂદ્ધી ગઈ છે એવી ગાયોની દક્ષિણામાં આપવાની બુદ્ધિથી આપનારે યજ્ઞમાન અનંદ અર્થાત્ સુખ અને આનંદથી રહિત લોકોમાં જાય છે.

પિતા-પુત્ર સંવાદ

સ હોવાચ પિતરં તત કસ્મૈ માં દાસ્યસીતિ ।

દ્વિતીયં તૃતીયં તહોવાચ મૃત્યવે ત્વા દદામીતિ ॥ ૪ ॥

સઃ હ=તે આવો વિચાર કરીને, પિતરમ્=પોતાના પિતા પ્રતિ, હવાચ=બોલ્યો કે, તત (તાત)=હે વહાલા પિતાજી ! તમે, મામ્=મને, કસ્મૈ=કોને, દાસ્યસિ इति=આપશો ? (ઉત્તર ન મળવાથી તેણે તે જ વાત) દ્વિતીયમ્=બીજી વાર, તૃતીયમ્=ત્રીજી વાર (કહી), તમ્ હ=(એટલે પિતાએ) તેને, હવાચ=(ક્રોધપૂર્વક આ પ્રમાણે) કહ્યું, ત્વા=તને (હું) મૃત્યવે=મૃત્યુને (યમરાજને) દદામિ इति=આપું છું. ૪

તે હવે પોતાના પિતા પ્રતિ બોલ્યો : ‘હે તાત ! મને તમે કોને આપશો ?’ આ પ્રમાણે તેણે બેત્રણ વાર પૂછ્યું તેથી પિતાએ તેને કહ્યું, ‘હું તને મૃત્યુને આપીશ.’ ૪

ભાષ્ય : આ પ્રમાણે કરવાથી યજ્ઞ પૂર્ણ નહિ થાય તેથી પિતાને પ્રાપ્ત થનારું અનિષ્ટ ફળ હું પુત્ર વિદ્યમાન છું તો મારે આત્મ-બલિદાન-આપીને પણ તે અનિષ્ટ ફળ નિવારવું જોઈએ. એમ માનીને તે પિતાની પાસે જઈને કહેવા લાગ્યો, ‘હે તાત ! આપ મને ક્યા ખાસ કલ્પિતને દક્ષિણામાં આપશો ?’ આમ કહ્યાથી પિતાએ વારંવાર હવેખ્યા છતાં પણ તેણે બીજી ને ત્રીજી વાર પણ ‘મને કોને આપશો ? મને કોને આપશો ?’ આમ કહ્યું; એટલે પિતાએ વિચાર કર્યો કે, આ બાળકોના જેવા સ્વભાવવાળા નથી તેથી ખિન્નઈને તેણે પુત્રને કહ્યું, ‘તને હું વૈવસ્વતને અર્થાત્ સૂર્યના પુત્ર યમરાજને એટલે કે મૃત્યુને આપું છું.’ ૪

પિતાએ આ પ્રમાણે કહેવાથી તે પુત્ર એકાંતમાં અનુતાપ કરવા લાગ્યો. કઈ રીતે, તે કહે છે :

बहूनामेमि प्रथमो बहूनामेमि मध्यमः ।

किंस्विद्यमस्य कर्तव्यं यन्मयाद्य करिष्यति ॥ ૫ ॥

बहूनाम्=હું ઘણા શિષ્યોમાં તો, પ્રથમः=પહેલી પંક્તિના આચરણ પર, એમિ=ચાલતો આવ્યો છું (અને) बहूनाम्=ઘણાઓમાં, મધ્યમः=મધ્યમ શ્રેણીના આચરણ પર, એમિ=ચાલું છું (ક્યારેય હલકી પ્રાટિનું આચરણ મેં કર્યું નથી, તો પણ પિતાજીએ એમ શાથી કહ્યું ?) यमस्य=યમનું, किम् स्विद्यम्=એવું કર્યું કામ હોઈ શકે છે, यत् अद्य=જે આજે, मया=મારા વડે (મને આપીને), करिष्यति=(પિતાજી) પૂર્ણ કરશે.

હું ઘણા (શિષ્યો કે પુત્રો)માં તો પ્રથમ (મુખ્ય-વૃત્તિથી) ચાલું છું ને ઘણાઓમાં મધ્યમ (મધ્યમ વૃત્તિથી) જાઉં છું. યમનું એવું તો કર્યું કાર્ય છે જે પિતા આજે મારી મારફત સિદ્ધ કરશે ? ૫

भाष्य : હું ઘણા શિષ્ય અથવા પુત્રોમાં તો પ્રથમ અર્થાત આગળ રહીને મુખ્ય શિષ્ય વગેરેની વૃત્તિથી ચાલું છું તથા બીજા ઘણા મધ્યમ શિષ્યો વગેરેમાં મધ્યમ રહીને મધ્યમ વૃત્તિથી વર્તું છું હલકી વૃત્તિથી હું ક્યારેય રહેતો નથી. એવા વિશિષ્ટ ગુણોથી યુક્ત પુત્રને પણ પિતાએ ‘હું તને મૃત્યુને આપું છું’ એમ કહ્યું; પરંતુ યમનું એવું તે કર્યું કર્તવ્ય-પ્રયોજન છે કે જે એમને પૂર્ણ કરવાનું છે, જેને તેઓ આ પ્રમાણે અપાયેલા મારા વડે સિદ્ધ કરશે ? ખરેખર કોઈ પણ પ્રયોજનની અપેક્ષા રાખ્યા વિના જ પિતાજીએ ક્રોધના આવેશમાં આમ કહ્યું છે; તોપણ ‘પિતાજીનું વચન મિથ્યા ન થાય એવો વિચાર કરીને, ‘મેં શું કહી નાખ્યું ?’ એવા વિચારથી

શોકાતુર થઈ રહેલા પોતાના પિતાને, બેદૃષ્ટપૂર્વક કહેવા લાગ્યો. ૫

અનુપશ્ય યથા પૂર્વે પ્રતિપશ્ય તથાઽપરે ।

સસ્યમિવ મર્ત્યઃ પચ્યતે સસ્યમિવાજાયતે પુનઃ ॥ ૬ ॥

પૂર્વે=આપના પિતામહ વગેરે પૂર્વજો, યથા=જે પ્રકારનું આચરણ કરતા આવ્યા છે, અનુપશ્ય=તેના પર વિચાર કરો (અને), અપરે= (વર્તમાનમાં પણ) બીજા શ્રેષ્ઠ લોકો, (યથા=જેવું આચરણ કરી રહ્યા છે;) તથા પ્રતિપશ્ય=તે ઉપર પણ નજર નાખી જુઓ (ત્યાર પછી આપ આપના કર્તવ્યનો નિશ્ચય કરજો); મર્ત્યઃ=(આ) મરણુધર્મા અનુષ્ઠ, સસ્યમ્ इव=અનાજની પેઠે, પચ્યતે=રંધાય છે અર્થાત્ જરાજીવું થઈને એટલે ઘડપણથી ઘસાઈ-પિસાઈને મરી જાય છે, (તેમ જ) સસ્યમ્ इव=અનાજની પેઠે જ, પુનઃ=ફરીથી, આજાયતે=જીવી નીકળે છે અર્થાત્ ઉત્પન્ન થાય છે. ૬

હે પિતાજી! આપણા પૂર્વજોનું આચરણ જુઓ ને આ સમયના બીજા શ્રેષ્ઠ પુરુષોનું આચરણ જુઓ. તેમના આચરણમાં પહેલાં ક્યારેય અસત્ય ન હતું. ને અત્યારે પણ નથી. જરાજી માણસો જ અસત્યનું આચરણ કરતા હોય છે, પણ એ અસત્યને આચરવાથી કેઈ અજરઅમર થઈ શકતું નથી. માણસ મરણુધર્મા છે. એ અનાજની પેઠે રંધાઈને અર્થાત્ ઘડપણથી ઘસાઈ-પિસાઈને મરે છે ને અનાજની પેઠે જ ફરીથી પ્રારબ્ધકર્મને લીધે જન્મે છે. ૬

આજ્ઞા : આપણા પિતા-પિતામહ વગેરે પૂર્વજો અનુક્રમે જે પ્રમાણે આચરણ કરતા આવ્યા છે તેમના તરફ જુઓ; એમને જોઈને તમારે એમના જ આચરણનું પાલન કરવું જોઈએ. એ જ પ્રમાણે વર્તમાન યુગના બીજા જે સાધુ પુરુષો આચરણ કરે છે તેમના તરફ પણ નજર નાખી જુઓ. તેમનામાંના કોઈનું પણ આચરણ

મરાળ માણસો અર્થાત અસાધુ પુરુષોનું આચરણ
 મિથ્યા કરીને કોઈ પણ માણસ અજર ને અમર
 કારણ કે માણસ મરણુધર્મા છે તેથી તે અનાજની
 છર્ણુ થયા પછી મરી જાય છે; ને મરણુ પછી
 જની પેઠે ફરીથી પેદા થાય છે. આ પ્રમાણે આ
 અસત્ય આચરણથી લલા ક્યો લાભ છે?
 માચરણથી કશો જ લાભ નથી એટલા માટે તમે
 પાલન કરો (અર્થાત જોત્યા છો એ પ્રમાણે વર્તો)
 પાસે મોકલી દો ! ૬

યમલોકમાં નચિકેતા

વિશ્વતિથિર્વાહ્ણો ગૃહાન્ ।

શાન્તિ કુર્વન્તિ હર વૈવસ્વતોદકમ્ ॥ ૭ ॥

સૂર્યપુત્ર (યમરાજ), વૈશ્વાનર:=(પોતે) અગ્નિ (જ),
 પ્રાહ્ણુ અતિથિના ઇપમાં, ગૃહાન્=(ગૃહસ્થનાં)
 ધારે છે; તસ્ય=તેની, (સારા માણસો) ઇતામ્=
 એટલે કે અર્ધ-પાદ-આસન વગેરેથી) શાન્તિમ્=
 શાંતિ કરતા હોય છે; (એટલા માટે તમે) ઉદકમ્ હર=
 (એટલા માટે) જલ લઈ આવો. ૭

અતિથિ થઈ ને અગ્નિરૂપે જ ઘરમાં પ્રવેશ
 પુરુષો) તે અતિથિની આ પ્રમાણે (અર્ધ,
 રેથી) શાંતિ કરતા હોય છે; એટલા માટે
 આ પ્રાહ્ણુ અતિથિની શાંતિ માટે) જલ
 લો. ૭

ભાષ્ય : પુત્રે આ પ્રમાણે કહેવાથી પિતાએ પોતાનાં વચનોની સત્યતા પુરવાર કરવા માટે બાળક નચિકેતાને યમરાજની પાસે મોકલી આપ્યો. તે યમરાજના ધામમાં પહોંચી ત્રણ રાત સુધી ત્યાં રહ્યો; કારણ કે એવામાં યમરાજ ક્યાંક બહાર ગયેલા હતા. પ્રવાસેથી પાછા ફર્યા પછી યમરાજનાં પત્ની તેમજ તેમના પ્રધાનોએ તેમને વિનતિપૂર્વક સમજવતાં કહ્યું કે, બ્રાહ્મણ અતિથિ થઈને પ્રત્યક્ષ વૈશ્વાનર અર્થાત્ અग्નિના રૂપમાં દઝાડતો હોય તેમ ઘરમાં પ્રવેશે છે. તે અગ્નિના દાહને શમાવવા માટે જ બાળુ ન હોય તેમ, સાધુ પુરુષો-ગૃહસ્થજન આ અર્ધ-પાદ વગેરે દાનરૂપ શાંતિકર્મ કરતા હોય છે. એટલા માટે હે વૈવસ્વત ! નચિકેતાને અર્ધ આપવા માટે તેમજ પાદપ્રક્ષાલન માટે જલ લઈ આવો; કારણ કે એમ ન કરવામાં આવે તો હાનિ થાય છે, એમ સાંભળ્યું છે. ૭

આશાપ્રતીક્ષે સજ્જતઃ સ્મૃતાં ચ ઇષ્ટાપૂર્તે પુત્રપશુઃ સ્વ સર્વાન્ ।

एतद्वृद्धक्ते पुरुषस्याल्पमेधसो यस्यानश्नन्वસति ब्राह्मणो गृहे ॥८

યસ્ય=જેના, ગૃહે=ઘરમાં, બ્રાહ્મણઃ=બ્રાહ્મણ અતિથિ, અનશન=ખાધા વિના, વસતિ=રહે છે; (તસ્ય=તેનાં) અલ્પમેધસઃ=એાછી બુદ્ધિનાં, પુરુષસ્વ=માણુસનાં, આશાપ્રતીક્ષે=નાના પ્રકારની આશા અને પ્રતીક્ષા, સજ્જતમ્=તે પૂરા પડવાથી થનારા સર્વ પ્રકારનાં સુખ, સ્મૃતામ્ ચ=સારી વાણીનાં ફળ તેમજ, ઇષ્ટાપૂર્તે ચ=યશ, દાન વગેરે શુભ કર્મોનાં તેમજ કૃત્વો, બાગ-બગીચાને તળાવ વગેરે બનાવડા-વ્યાનાં ફળ, તથા સર્વાન્ પુત્રપશુન્=સઘળાં પુત્ર અને પશુઓને, એતદ્ વૃદ્ધક્તે=આ બધાનો (તે) નાશ કરી નાખે છે. ૮

જેના ઘરમાં બ્રાહ્મણ-અતિથિ ભોજન કર્યા વિના રહે છે, તે મંદબુદ્ધિ માણુસની આશા અને પ્રતીક્ષા અર્થાત્ પોતાને મળવા બેઈએ એવા જ્ઞાત પદાર્થોની ઇચ્છાઓ,

તેમના સંયોગથી પ્રાપ્ત થનારાં ફળ, પ્રિય વાણીથી મળનારાં ફળ તેમ જ યાગાદિ ઇષ્ટ કર્મો અને કૂવો, બાગ-બગીચા, ધર્મશાળા બંધાવવી વગેરે પૂર્ત કર્મોનાં ફળ તથા સર્વ પુત્ર ને પશુ વગેરેનો નાશ કરી નાખે છે. ૮

માણ્ય : જેના ધરમાં બ્રાહ્મણ ભોજન કર્યા વિના રહે છે તે મંદમતિ માણસનાં 'આશા-પ્રતીક્ષા'—આશા એટલે જેના મળવાની કંઈ બબ્બર નથી એવા મેળવવા માટેના ઇષ્ટ પદાર્થોની ઇચ્છા અને પ્રતીક્ષા એટલે યોગ્યતાને મળવા બેઠે એ એવા સાત પદાર્થોની પ્રતીક્ષા અને સંગત એટલે તેમના સંયોગથી પ્રાપ્ત થનારાં ફળ, સુવૃતા એટલે મધુર અને પ્રિયવાણીથી મળનારાં ફળ. 'ઇષ્ટાપૂર્ત' અર્થાત્ ઇષ્ટ એટલે યજ્ઞયાગાદિથી પ્રાપ્ત થનારાં ફળ અને પૂર્ત એટલે કૂવો ખાદ્ય-વવો, બાગબગીચા તેમ જ ધર્મશાળા વગેરે બનાવડાવવાથી થનારાં ફળ તથા પુત્ર અને પશુ વગેરે આ બધાંનો તે નાશ કરે છે. એટલા માટે અતિથિ પ્રત્યે ક્યારેય બેદરકારી સેવવી નહીં તેમ જ તેની ઉપેક્ષા પણ કરવી નહીં (અર્થાત્ અતિથિ-અભ્યાગતનો સર્વ રીતે સારી પેઠે આદરસત્કાર કરીને તેને જમાડી પ્રસન્ન કરી તેમની સહભાવના મેળવવી). ૮

યમરાજનું વરપ્રદાન

તિસ્રો રાત્રીર્યદવાત્સીર્ગૃહે મે અનશ્રન્બ્રહ્મન્નતિથિર્નમસ્યઃ ।

નમસ્તેઽસ્તુ બ્રહ્મન્સ્વસ્તિ મેઽસ્તુ તસ્માન્પ્રતિ ત્રીન્વરાન્વૃણીષ્વ ॥૧૧॥

બ્રહ્મન્=હે બ્રાહ્મણદેવતા, નમસ્યઃ અતિથિઃ=આપ નમસ્કાર કરવા યોગ્ય અતિથિ છે. તે=તમને, નમઃ અસ્તુ=નમસ્કાર હો; બ્રહ્મન્=હે બ્રાહ્મણ ! મે સ્વસ્તિ અસ્તુ=મારું કલ્યાણ થાયો; યત્=જે (તમે) તિસ્રઃ રાત્રીઃ=ત્રણ રાત સુધી, મે=મારા, ગૃહે=ઘરે, અનશ્રન્=ભોજન કર્યા વિના, અવાત્સીઃ=રહ્યા છે, તસ્માન્=તેથી (તમે મારી પાસે) પ્રતિ=દરેક

રાત્રિના બદલામાં (એક એક કરી), ત્રીન્ વરાન્=ત્રણ વરદાન,
વૃણીષ્વ=માગી લો. ૯

હે બ્રહ્મન્! તમને નમસ્કાર હો; મારું કલ્યાણ
થાઓ. તમે નમસ્કાર યોગ્ય અતિથિ હોઈ ને પણ મારા
ધરમાં ત્રણ રાત સુધી જમ્યા વિનાના રહ્યા તેથી દરેક
રાત્રિના બદલામાં એક એક કરી ત્રણ વરદાન મારી પાસે-
થી માગી લો. ૯

ભાષ્ય : (મંત્રીઓએ) આ પ્રમાણે કહ્યાર્થી યમરાજ નચિકેતા-
ની પાસે ગયા ને તેનું પૂજન કર્યા પછી તેમણે તેને કહ્યું : ‘હે
બ્રહ્મણુદેવતા! તમે અતિથિ છો અને નમસ્કાર યોગ્ય છે, છતાંય
તમે ત્રણ રાત સુધી કંઈ પણ ખાધા વિના મારા ઘેર રહ્યા છો તેથી
તમને નમસ્કાર છે. અને હે બ્રહ્મન્! એથી થયેલા દોષને લીધે મને
પ્રાપ્ત થયેલ અનિષ્ટ ફળની શાંતિ થઈને મારું કલ્યાણ થાઓ. જોકે
તમારી કૃપાર્થી જ સર્વ રીતે મારું કલ્યાણ થશે; તોપણ તમે મારા
પર વધારે પ્રસન્ન થાઓ એટલા માટે તેમ જ તમેએ ભોજન કર્યા
વિના ગાળેલી દરેક રાત્રિના બદલામાં મારી પાસેથી ત્રણ વર-તમોને
ગમે તે ત્રણ કામનાઓ પૂરી થવા માટે-માગી લો. ૯

અથ મ વર-પિતૃપરિતોષ

શાન્તસંકલ્પઃ સુમના યથા સ્યાદ્વીતમન્યુર્ગૌતમો મામિ મૃત્યો ।
ત્વત્પ્રસૃષ્ટં મામિવદેત્પ્રતીત્વં એતત્રયાણાં પ્રથમં વરં વૃણે ॥ ૧૦ ॥

મૃત્યો=હે મૃત્યુદેવ । યથા=જે રીતે, ગૌતમઃ=ગૌતમવંશમાં ઉત્પન્ન
થયેલા (મારા પિતા) ઉદાલક, મા અમિ=મારા પ્રતિ, શાન્તસંકલ્પઃ=શાંત
સંકલ્પવાળા, સુમનાઃ=પ્રસન્નચિત્ત, (અને) વીતમન્યુઃ=ક્રોધ તેમ જ
ખેદરહિત, સ્યાત્=થાય, (ને) ત્વત્પ્રસૃષ્ટમ્=તમે મોકલેલો હું તેમની પાસે
જાઉં ત્યારે, મા પ્રતીતઃ=તેઓ મારા પર વિશ્વાસ કરી (આ તે જ

મારો પુત્ર નચિકેતા છે, એવો ભાવ રાખી), અમિવદેત્=મારી સાથે વાતસલ્યપૂર્વક વાતચીત કરે; एतत्=આ, (હું) ત્રયાણામ્=મારાં ત્રણ વરદાનમાંથી, પ્રથમં વસ્મ્=પહેલું વરદાન, વૃણે=માગું છું. ૧૦

હે મૃત્યુદેવ ! જે રીતે મારા પિતા વાજશ્રવસ ઉદાલક મારા પ્રત્યે શાંત સંકલ્પવાળા, પ્રસન્નચિત્ત તેમજ ક્રોધ ને ખેદરહિત થાય ને આપ જ્યારે મને મારે ઘેર પાછો મોકલો ત્યારે મને તેઓ ઓળખે ને મારા પર વિશ્વાસ રાખી વહાલથી મારી સાથે વાતચીત કરે (તેવું આપે આપવા ધારેલાં) ત્રણ વરદાનોમાંથી આ પહેલું વરદાન હું માગું છું.

ભાષ્ય : નચિકેતાએ કહ્યું : જો આપ વરદાન આપવા ઇચ્છતા હો તો મારા પિતા ગૌતમ મારા પ્રતિ જે રીતે શાંતસંકલ્પ અર્થાત્ જેમનો 'શી ખબર મારો પુત્ર યમરાજ ધાસે જઈ શું કરશે !'—આવો સંકલ્પ શાંત થઈ ગયો છે તેવા, સુમનાઃ એટલે પ્રસન્ન ચિત્તવાળા ને ક્રોધરહિત થઈ જાયો; અને હે મૃત્યુદેવ ! આપ મને ઘેર પાછો મોકલો ત્યારે મારા પર વિશ્વાસ રાખીને તથા 'આ મારો તેજ પુત્ર મારી પાસે પાછો ફર્યો છે' આવું જાણીને મારી સાથે વાતચીત કરે તેવું તથા ત્રણ વરદાનોમાંથી આ મારા પિતાની પ્રસન્નતારૂપ ને તેમને પરિતોષ થાય એવા પ્રયોજનવાળું પહેલું વરદાન હું માગું છું. ૧૦

यथा पुरस्ताद्भविता प्रतीत औद्दालकिरारुणिर्मत्प्रसृष्टः ।

सुखरात्रीः शयिता वीतमन्युस्त्वां ददृशिवान्मृत्युमुखान्प्रमुक्तम् ॥

ત્વામ્=તમને, મૃત્યુમુક્તાત્=મૃત્યુના મુખમાંથી, પ્રમુક્તમ્=છૂટા થયેલા, દદૃશિવાન્=જોઈને, મત્પ્રસૃષ્ટઃ=મારાથી પ્રેરાઈને, આરુણિઃ=(તમારા પિતા) અરુણુ-પુત્ર, ઔદ્દાલકિઃ=ઉદાલક, યથાપુરસ્તાત્=પહેલાંની પેઠે જ, પ્રતીતઃ=આ મારો પુત્ર નચિકેતા જ છે એવો વિશ્વાસ કરીને, વીતમન્યુઃ=દુઃખ અને ક્રોધથી રહિત, મવિતા=થઈ જશે; રાત્રીઃ—(અને તેઓ પોતાના જીવનમાંની બાકીની) રાત્રિઓમાં, સુખમ્=સુખપૂર્વક, શયિતા=ઊંઘશે. ૧૧

તમને મૃત્યુના મુખમાંથી પાછા ફરેલા જોઈને મારી પ્રેરણાથી તમારા પિતા અરુણપુત્ર ઉદાલક ઘણા ખુશ થશે. તમને પોતાના પુત્રરૂપે ઓળખીને તમને પહેલાંની પેઠે જ વહાલ કરશે ને તેમનાં ક્રોધ અને દુઃખ શાંત થઈ જશે. તમને પાછા મેળવીને તેઓ જીવનભર સુખથી ઊંઘશે. ૧૧

ભાષ્ય : મૃત્યુએ કહ્યું : તમારા પિતાની બુદ્ધિ જે પ્રમાણે તમારા પ્રત્યે વહાલભરી હતી તે જ પ્રમાણે તે ઔદાલકિ હજુ પણ વહાલભર્યાં થઈ તમારા પ્રતિ વિશ્વાસ ધરાવતા થશે. અહીં ઉદાલકને જ 'ઔદાલકિ' કહ્યો છે તેમ જ અરુણના પુત્ર હોવાથી તે આરુણિ છે; અથવા તે તે દ્વયામુખ્યાયણ* હોવાનું પણ સંભવી શકે. મત્પ્રસૂટઃ એટલે મારાથી આજ્ઞા પામી અર્થાત્ પ્રેરણને તે (જીવનની) બાકીની રાત્રિઓમાં સુખપૂર્વક એટલે પ્રસન્નચિત્તથી ઊંઘશે ને તમને મૃત્યુના મુખમાંથી અર્થાત્ મૃત્યુના અધિકારથી મુક્ત થયેલા જોઈને પીતમન્દુ એટલે ક્રોધરહિત થઈ જશે. ૧૧

સ્વર્ગસ્વરૂપ પ્રદર્શન

સ્વર્ગે લોકે ન ભયં કિંચ્ચ નાસ્તિ ન તત્ર ત્વં ન જરયા વિભેતિ ।
ઉભે તીર્ત્વાશનાયાપિપાસે શોકાતિગો મોદતે સ્વર્ગલોકે ॥ ૧૨ ॥

સ્વર્ગ લોકે = સ્વર્ગલોકમાંમાં, કિંચન ભયમ્ = જરાક જેટલો પણ ભય,

* જે પિતાઓના સંકેતથી જે એક પુત્રને પોતાનો ઉત્તરાધિકાર અર્થાત્ વારસદાર નીમવામાં આવે છે, તે પુત્ર દ્વયામુખ્યાયણ કહેવાય છે તે એકલો જ બંને પિતાઓની મિલકતનો ધણી ને તેમને પિંડદાન કરવાનો અધિકારી થાય છે જેવી રીતે પુત્રરૂપે સ્વીકારેલો દીકરાનો દીકરો અથવા બાળે લીધેલો બીજો દત્તકપુત્ર વગેરે હોય છે તે પુત્ર. એટલા માટે એકલા વાજ્યવસને જ ઔદાલક અને આરુણિ કહેવામાં આવે છે; તેથી બનવાબ્નેગ છે કે તે ઉદાલક અને અરુણ બંને પિતાઓના અધિકારી અર્થાત્ વારસદાર હોય.

ન અસ્તિ=નથી, તત્ત્વમ્ ન=ત્યાં મૃત્યુરપ આપ ખોતે પણુ નથી; જરયા ન વિમેતિ=ત્યાં કાઈ ઘડપણુથી પણુ ખીતું નથી; સ્વર્ગલોકે=સ્વર્ગ-લોકમાં રહેનારા, અશનાયાપિપાસે=ભૂખ અને તરસ, ઉમે તીર્ત્વા=આ બંનેથી તરી જઈને; શોકાતિગઃ=દુઃખથી દૂર રહી, મોદતે=આનંદ ભોગવે છે. ૧૨

હે મૃત્યુદેવ ! સ્વર્ગલોકમાં કશો પણુ ભય નથી; ત્યાં આપનું પણુ કંઈ ચાલતું નથી; ત્યાં કાઈ ઘડપણુથી ખીતું નથી. સ્વર્ગલોકમાં વસનારો પુરુષ ભૂખ-તરસ બંનેને તરી જઈ શોકને ઓળંગી જઈને આનંદ ભોગવે છે. ૧૨

ભાષ્ય : નચિકેતા બોલ્યો : સ્વર્ગલોકમાં રોગ વગેરેને લીધે થનારો ભય જરા પણુ નથી. હે મૃત્યુ ! ત્યાં આપનું કંઈ જ વળતું નથી. એટલા માટે આ લોકમાં માણસો ઘરડા થાય છે તેમ ત્યાં કાઈ પણુ ઘરડું થતું નથી તેથી આપનાથી કાઈ ત્યાં ખીતું નથી. બિલકું ભૂખ ને તરસ બંનેને પાર કરી તે પુરુષ શોકને તરી જાય છે ને માનસિક દુઃખથી છુટકારો પામી તે દિવ્ય સ્વર્ગલોકમાં આનંદ પામે છે. ૧૨

ખીજું વરદાન-સ્વર્ગના સાધનરૂપ અગ્નિવિદ્યા.

સ ત્વમગ્નિસ્સ્વર્ગ્યમધ્યેષિ મૃત્યો પ્રબ્રૂહિ ત્વશ્રદ્ધધાનાય મહ્યમ્ ।
સ્વર્ગલોકા અમૃતત્વં ભજન્ત્ એતદ્દ્વિતીયેન વૃણે વરેણ ॥ ૧૩ ॥

મૃત્યો= હે મૃત્યુદેવ ! સઃ ત્વમ્=તે આપ; સ્વર્ગ્યમ્ અગ્નિમ્=ઉપર્યુક્ત સ્વર્ગપ્રાપ્તિના સાધનરૂપ અગ્નિને, અધ્યેષિ=જાણો છો; (તેથી) ત્વમ્= આપ, મહ્યમ્=મને, શ્રદ્ધધાનાય=શ્રદ્ધાળુને (તે અગ્નિવિદ્યા), પ્રબ્રૂહિ=સારી રીતે સમજાવીને કહો; સ્વર્ગલોકાઃ=સ્વર્ગમાં રહેનારા, અમૃતત્વમ્= અમરત્વને, ભજન્તે=પામે છે (તેથી) એતત્=આ, દ્વિતીયેન વરેણ= ખીજા વરદાનરૂપે; વૃણે=(હું) માગું છું. ૧૩

હે મૃત્યુ ! આપ સ્વર્ગના સાધનરૂપ અગ્નિને જાણો

છો, તેા તે શ્રદ્ધાળુ એવા મને તેનું વર્ણન કરી તેનું સાહાત્મ્ય કહી સાંભળાવો (કે જેનાથી) સ્વર્ગને પ્રાપ્ત થયેલા પુરુષો અમૃતત્વને પ્રાપ્ત કરે છે. ખીજા વરદાનથી (સ્વર્ગના સાધનરૂપ એ અગ્નિવિદ્યાને) હું માગું છું. ૧૩

માણ્ય : હે મૃત્યો ! આપ એવા ગુણુવાળા સ્વર્ગપ્રાપ્તિના સાધનરૂપ અગ્નિને જાણો છો તેથી સ્વર્ગના અભિલાષી એવા મને તે કહો કે જે અગ્નિના ચયનથી-સંસ્કારથી-સ્વર્ગને પામેલા પુરુષો અર્થાત્ સ્વર્ગ જ જેમના લોક છે એવા યજ્ઞમાન-ગુણુ અમૃતત્વ-અમરતા અર્થાત્ દેવપણાને પામે છે. ખીજા વરદાનથી હું આ અગ્નિ-વિદ્યાને માગું છું. ૧૩

એ સાંભળી યમરાજ કહે છે :

પ્ર તે બ્રવીમિ તદુ મે નિબોધ સ્વર્ગ્યમગ્નિ નચિકેતઃ પ્રજાનન્ ।
અનન્તલોકાસિમથો પ્રતિષ્ઠાં વિદ્ધિ ત્વમેતં નિહિતં ગુહાયામ્ ॥૧૪

નચિકેતઃ=હે નચિકેતા ! સ્વર્ગ્યમ્ અગ્નિમ્=સ્વર્ગ આપનારી અગ્નિ-વિદ્યાને; પ્રજાનન્=સારી રીતે જાણનારો હું, તે પ્રબ્રવીમિ=તમને સારી રીતે કહી બતાવું છું; તત્ત્વ મે નિબોધ=તને (તમે) મારી પાસેથી સારી રીતે સમજાવો લો; ત્વમ્ એતમ્=તમે આ અગ્નિ(વિદ્યા)ને, અનન્ત-લોકાસિમ્=અવિનાશી લોકની પ્રાપ્તિ કરાવનારી, પ્રતિષ્ઠામ્=તેના આધાર-સ્વરૂપ, અયો=અને, ગુહાયામ્ નિહિતમ્=છુદ્ધિરૂપ ગુહામાં છુપાયેલી, વિદ્ધિ=જાણો. ૧૪

હે નચિકેતા ! સ્વર્ગ આપનારા તે અગ્નિને સારી રીતે જાણનારો હું તને ઉપદેશ કરું છું, તે મારી પાસેથી તું સારી રીતે સમજાવો લો. એ અગ્નિને તું અનન્તલોકની પ્રાપ્તિ કરાવનાર, તેના આધારરૂપ અને છુદ્ધિરૂપી ગુહામાં રહેલો જાણુ. ૧૪

માણ્ય : આ મૃત્યુની પ્રતિજ્ઞા છે. હે નચિકેતા ! જેના માટે તે

પ્રાર્થના કરી હતી તે સ્વર્ગ-સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થવામાં હિતકારક અર્થાત્ સ્વર્ગના સાધનરૂપ અગ્નિને તું એકાગ્રચિત્ત થઈ મારી વાણીથી સારી પેઠે જાણી લે. તેને સારી રીતે જાણનારો-તેનો વિશેષજ હું તારા પ્રતિ તેનું વર્ણન કરું છું. 'હું કહું છું' 'તું તેને જાણી લે!' આ વાક્યો શિષ્યની બુદ્ધિનું સમાધાન કરવાને માટે છે. હવે એ અગ્નિની સ્તુતિ કરે છે. સ્વર્ગલોકરૂપ ક્ષણની પ્રાપ્તિ સાધન તથા વિરાટરૂપથી તે અગ્નિ જગતનો આશ્રય છે. મેં કહેલા આ અગ્નિને તું બુદ્ધિમાંનું પુરુષોની બુદ્ધિમાં રહેલો હોવાનું જાણુ. ૧૪

લોકાદિમગ્નિં તસુવાચ તસ્મૈ યા ઇષ્ટકા યાવતીર્વા યથા વા ।

સ ચાપિ તત્પ્રત્યવદદ્યથોક્તમથાસ્ય મૃત્યુઃ પુનરેવાહ તુષ્ટઃ ॥૧૫॥

તમ્ લોકાદિમ્=તે સ્વર્ગલોકના હેતુરૂપ, અગ્નિમ્=અગ્નિવિદ્યાનો, તસ્મૈ ઉવાચ=તેને (નચિકેતાને) ઉપદેશ આપ્યો, યા વા યાવતીઃ=તેમાં કુંડ વગેરે બનાવવા માટે જે જે તે જેટલી, ઇષ્ટકાઃ=ઈષ્ટ વગેરેની આવશ્યકતા હોય છે, વા યથા=તે જે રીતે તેનું ચયન કરવામાં આવે છે-તેને જોઈવવામાં આવે છે (તે સર્વ વાતાં પણ બતાવવામાં આવી), ચ સઃ અપિ=તે તે નચિકેતાએ પણ તત્ વથોક્તમ્=તે (ઉપદેશ) જેવી રીતે સાંભળ્યો હતો, યરાબર તેવી જ રીતે સમજીને, પ્રત્યવદત્=યમરાજને કહી સંભળાવ્યો. અથ=ત્યાર પછી, મૃત્યુઃ અસ્ય તુષ્ટઃ=યમરાજ તેના પર સંતુષ્ટ થઈને, પુનઃ એવ આહ=ફરીથી બોલ્યા. ૧૫

એટલે યમરાજે સ્વર્ગોદિ લોકોના આદિ કારણરૂપ તે અગ્નિનું તથા તેનું ચયન-સંસ્કાર કરવામાં જેવી અને જેટલી ઈંદોની આવશ્યકતા હોય છે તે જે રીતે તેનું ચયન કરવામાં આવે છે તે સર્વનું વર્ણન નચિકેતા આગળ કર્યું; તે નચિકેતાએ પણ યરાબર તેવી જ રીતે યમરાજને કહી સંભળાવ્યું. આથી પ્રસન્ન થઈ ફરીથી મૃત્યુરૂપી યમરાજ બોલ્યા : ૧૫

ભાષ્ય : યમરાજ દરીથી પણ કર્મને જ વખાણે છે : જોણે ત્રણ-
 વાર નાચિકેત અગ્નિનું ચયન કર્યું હોય તે ત્રિણાચિકેત કહેવાય.
 અથવા તે તેને જાણનારો કે તેનું અધ્યયન અને અનુદાન કરનારો
 ત્રિણાચિકેત ગણાય છે. તે ત્રિણાચિકેત માતા, પિતા અને આચાર્ય
 આ ત્રણે સાથે સંબંધ પામી અર્થાત્ વિધિપૂર્વક માતા વગેરે પાસેથી
 શિક્ષણ પામી; શાંતિ પામે છે. કેમ કે એક બીજી શ્રુતિથી તેમના
 તરફથી મળેલો બોધ જ ધર્મજ્ઞાનની પ્રામાણિકતામાં હેતુ મનાયો છે;
 જેમ કે 'માતા-પિતા તેમ જ આચાર્ય પાસેથી બોધ પામેલો પુરુષ
 કહે, ' વગેરે શ્રુતિથી જાણાય છે. અથવા વેદ, સમૃતિ અને શિષ્ટ પુરુષો
 પાસેથી અથવા તેા પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને આગમથી (સંબંધ પ્રાપ્ત
 કરીને) યજ્ઞ, અધ્યયન અને દાન, આ ત્રણે કર્મોને કરનારો પુરુષ
 જન્મ અને મૃત્યુને તરી બંધ છે-તેમને ઓળંગી બંધ છે; કેમ કે
 તેણે (તે વેદ વગેરે અથવા પ્રત્યક્ષાદિ) પ્રમાણોથી સિદ્ધિ થતી પ્રત્યક્ષ
 જોઈ છે. વળી 'બ્રહ્મજગ્ન' બ્રહ્મ એટલે બ્રહ્મા; અર્થાત્ હિરણ્યગર્ભથી
 ઉત્પન્ન થયેલો હોય તે બ્રહ્મજગ્ન કહેવાય. આ પ્રમાણે જ બ્રહ્મજગ્ન છે
 અને 'જ' એ જાણનારો પણ છે તેને બ્રહ્મજગ્ન કહેવામાં આવે છે,
 તે સર્વજ છે. ઘોતન અર્થાત્ પ્રકાશ વગેરેને લીધે દેવ કહેવાય છે તે
 દેવને ને જ્ઞાનાદિ શુભોવાળો હોવાથી ઈજ્ય અર્થાત્ સ્તુતિ કરવા
 થાય છે, તેને શાસ્ત્રથી જાણીને અને 'નિચાય્ય' એટલે આત્મભાવથી
 જોઈને પોતાની હુદ્ધિથી પ્રત્યક્ષ થનારી આ આત્યંતિક શાંતિને
 અર્થાત્ ઉપરતિને પામે છે, એટલે કે જ્ઞાન અને કર્મના સમુચ્ચયનું
 અનુદાન કરવાથી વૈરાજ પદને પ્રાપ્ત કરે છે. ૧૭

હવે અગ્નિવિજ્ઞાન અને તેના ચયનનો તથા આ પ્રકરણનો
 ઉપસંહાર કરે છે :

ત્રિણાચિકેતસ્રયમેતદ્વિદિત્વા ચ એવં વિદ્વાન્શ્ચિનુતે નાચિકેતમ્ ।
 સ મૃત્યુપ્રાશાન્પુરતઃ પ્રણોચ્ય શોકાતિગો મોદતે સ્વર્ગલોકે ॥૧૮॥

एतत् त्रयम्=ઈ ટોનું સ્વરૂપ, સાંખ્યા અને અગ્નિના ચયનનો વિધિ આ ત્રણે વાતોને, વિદિત્વા=જાણીને, ત્રિણાચિકેતઃ=ત્રણ વાર નાચિકેત અગ્નિવિધાનું અનુષ્ઠાન કરનારો અને યઃ એવમ્=જે કોઈ પણ આ પ્રમાણે; વિદ્વાન્=જાણનારો પુરુષ, નાચિકેતમ્=આ નાચિકેત અગ્નિનું; ચિનુતે=ચયન કરે છે; સઃ મૃત્યુપાશાન્=તે માણુસ મૃત્યુના પાશને; પુસ્તઃ પ્રણોદ્ય=પોતાની આગળ જ (મનુષ્યશરીરમાં જ) કાપી નાખીને; શોકાતિગઃ=શોકથી તરી જઈને; મોદતે=સ્વર્ગલોકમાં આનંદ અનુભવે છે. ૧૮

અગ્નિનું ચયન કરવા માટે કયા આકારની, કેવી અને કેટલી ઈંટો હોવી જોઈએ; તેમ જ અગ્નિનું ચયન કઈ રીતે કરવું; આ ત્રણે વાતોને જાણીને જે જ્ઞાની પુરુષ ત્રણ વાર નાચિકેત અગ્નિવિધાનું નિષ્કામ લાવથી અનુષ્ઠાન કરે છે એટલે કે અગ્નિનું ચયન કરે છે તે શરીર પડતાં જ પહેલાં (જન્મ) મૃત્યુના પાશને તોડી નાખીને શોકરહિત થઈ અંતે સ્વર્ગલોકના (અવિનાશી બિંધ્વા લોકના) આનંદનો અનુભવ કરે છે. ૧૮

भाष्य : त्रिणाचिकेत अग्निना उपर कहेल त्रणु विधिआने अर्थात् जे इंटा जेटली અને जेवी होवी जेईये ते जेवी रीते अग्निनुं चयन करवुं जेईये-आ त्रणु वातोने समण लई ते अग्निने आत्मस्वरूपे जणुनारो जे विद्वान अग्नि-कृतुनुं चयन करे छे ने तेनी साधना करे छे ते अधर्म, अज्ञान અને रागद्वेषादिरूप मृत्युनां पंधनेनो दृढपात थया पूर्वे ज त्याग करी मानसिक दुःखोधी मुक्त थई, स्वर्गमां अर्थात् वैराज लोकमां विराट आत्मस्वरूपनी प्राप्ति थवाथी आनंद अनुभव छे. १८

एष तेऽग्निर्नचिकेतः स्वर्ग्यो यमवृषीणा द्वितीयैर्न जरेण ।

एतमग्निं तवैव प्रवक्ष्यन्ति जनासस्तृतीयं वरं जचिकेती वृणीष्व ॥

નચિકેતઃ=હે નચિકેતા । ઇષઃ તે=આ તમને બતાવેલ, સ્વર્ગ્યઃ

અગ્નિઃ=સ્વર્ગ આપનારી અગ્નિ (વિદ્યા) છે. યમ્ દ્વિતીયેન વરેણ અવૃણીયાઃ= જેને તમે ખીજા વરથી માગી હતી; एतम् અગ્નિન્=આ અગ્નિને (હવેથી), જનાસઃ=માણસો, તન્ન एव=તમારા જ નામથી, પ્રવક્ષ્યન્તિ= કહ્યા કરશે; નચિકેતઃ=હે નચિકેતા, તૃતીયમ્ વરં વૃણીષ્વ=(હવે તમે) ત્રીજું વરદાન માગી લો. ૧૯

હે નચિકેતા ! તેં ખીજા વરદાનથી જેની માગણી કરી હતી તે આ સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ માટેનું સાધનરૂપ અગ્નિવિજ્ઞાન મેં તને આપ્યું. લોકો આ અગ્નિને તારે જ નામે સંબોધશે. હે નચિકેતા ! વળી તું ત્રીજું વરદાન માગી લે. ૧૯

માધ્ય : હે નચિકેતા ! તારા ખીજા વરથી તેં જે અગ્નિની માગણી કરી હતી, જેને માટે તેં પ્રાર્થના કરી હતી તે સ્વર્ગપ્રાપ્તિનું સાધનભૂત આ અગ્નિવિજ્ઞાનરૂપી વર મેં તને આપ્યું. આ પ્રમાણે ઉપર કહેલા અગ્નિના વિજ્ઞાનનો ઉપસંહાર કરવામાં આવ્યો, એટલું જ નહીં પણ લોકો આ અગ્નિને તારા નામે જ સંબોધશે, તારા પર હું પ્રસન્ન થયેલો હોવાથી મેં તને આ ત્રીજું વરદાન આપ્યું. હે નચિકેતા ! હવે વળી તું ત્રીજું વરદાન માગી લે; કારણ કે તે આપ્યા વિના હું ઋણી-દેણુદાર જ છું એમ કહેવાનો આશય છે. ૧૯

વિધિ-પ્રતિષેધ જ જેનાં પ્રયોજન છે એવા ઉપર કહેલા મંત્ર-પ્રાક્ષણો વડે આ જે વરથી સૂચવાયેલી વસ્તુ જ જ્ઞાતવ્ય અર્થાત્ જાણવા યોગ્ય છે. આત્મતત્ત્વ વિષયક યથાર્થ જ્ઞાન આનો વિષય નથી. હવે જે વિધિ-પ્રતિષેધનો વિષય છે. આત્મામાં ક્રિયા, કારક અને ક્રાણનો અધ્યારોપ કરવો એ જ જેનું લક્ષણ છે તેમ જ જે સંસારનું ખીજસ્વરૂપ છે તે સ્વાભાવિક અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ માટે તેનાથી વિપરીત પ્રજ્ઞાત્મક જ્ઞાન વિષે હવે કહેવાનું છે. એ જ્ઞાન ક્રિયા, કારક અને ક્રાણના અધ્યારોપરૂપ લક્ષણથી શૂન્ય તેમ જ આત્યંતિક નિઃશ્રેયસરૂપ પ્રયોજનવાળું છે. એના માટે જ આગળના અંથનો આરંભ હવે

કરવામાં આવે છે. આ જ વાતને આખ્યાયિકા વડે વિસ્તૃત કરી જણાવે છે કે, ત્રીજા વરથી પ્રાપ્ત થનારા આત્મજ્ઞાન વિના પીજા વરની પ્રાપ્તિથી પણ અકૃતાર્થતા જ છે એટલે કે કૃતાર્થતા નથી; કેમ કે અગાઉ કહેલાં કર્મવિષયક સાધ્ય-સાધન લક્ષણ તેમ જ અનિત્ય કૃણાથી જે વિરક્ત થઈ ગયો હોય તે જ પુરુષનો આત્મજ્ઞાનમાં અધિકાર છે. તેથી તેમની નિંદાને માટે પુત્રાદિના વિચારથી નચિકેતાને લલચાવવામાં આવે છે.

‘ હે નચિકેતા ! તમે ત્રીજું વરદાન માગી લો. ’ આ પ્રમાણે યમે કહ્યાથી નચિકેતા બોલ્યા :

ત્રીજું વરદાન—આત્મરહસ્ય

ધેયં પ્રેતે વિચિકિત્સા મનુષ્યેઽસ્તીત્યેકે નાયમસ્તીતિ ચૈકે ।

एतद्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाहं वराणामेष वरस्तृतीयः ॥ ૨૦ ॥

પ્રેતે મનુષ્યે=મરી ગયેલા માણુસના વિષયમાં, યા હ્યમ્=જે આ, વિચિકિત્સા=સંશય છે, એકે (આહુઃ) અયમ્ અસ્તિ ઇતિ=કેઈ તો એમ કહે છે કે મૂઆ પછી આ આત્મા રહે છે, ચ એકે (આહુઃ) ન અસ્તિ ઇતિ=ને વળી કેઈ એમ કહે છે કે નથી રહેતો, ત્વયા અનુશિષ્ટઃ=આપની મારફત ઉપદેશ પામી, અહમ્ એતત્ વિદ્યામ્=હું એનો નિર્ણય સારી પેઠે સમજી લઉં, ઇષઃ વરાણામ્=આ જ ત્રણે વરદાનમાંથી, તૃતીયઃ વરઃ=ત્રીજું વરદાન છે. ૨૦

મરી ગયેલા માણુસોના વિષયમાં જે એવો સંદેહ છે કે કેઈ તો કહે મરણુ પામ્યા બાદ આ આત્મા ‘ રહે છે ’ ને કેઈ કહે છે કે ‘ નથી રહેતો. ’ x આપની મારફત

x મરણુ પામ્યા પછી આત્માનું અસ્તિત્વ રહે છે કે નહીં; આ સંબંધમાં નચિકેતાને પોતાને કેઈ સંદેહ નથી. બ્રાહ્મણોને યજ્ઞની દક્ષિણારૂપે બાપા ધરડી ગાયો આપી રહ્યા છે એવું જોઈને નચિકેતાએ

ઉપદેશ પામી હું એનો નિર્ણય સારી પેઠે સમજી લઉં.
ત્રણેય વરદાનમાંથી આ જ મારું અભીષ્ટ ત્રીજું વરદાન છે. ૨૦

(નચિકેતાનો મહત્વપૂર્ણ પ્રશ્ન સાંભળાને યમરાજે મનમાં તે મનમાં તેનાં વખાણુ કર્યાં ને આ ઋષિકુમાર બાળક હોવા છતાંય ઘણો પ્રતિશ્લાળા છે, ગુપ્ત રાખવા જેવા વિષયને કેવી રીતે બાણુવા ચાહે છે ? પરંતુ આત્મતત્ત્વ યોગ્ય અધિકારીને જ બાણુવવું જોઈએ; અનધિકારીને આત્મતત્ત્વનો ઉપદેશ કરવો હાનિકારક થાય છે; એટલા માટે પ્રથમ પાત્રની પરીક્ષા કરવાની આવશ્યકતા છે. એવા વિચારથી યમરાજે આ તત્ત્વની કઠિનતાનું વર્ણન કરી નચિકેતાને વિચલિત કરવાનો વિચાર કર્યો.)

ભાષ્ય : મરણુ પામેલા માણુસના વિષયમાં જે એવો સંદેહ છે

સ્પષ્ટપણે કહ્યું હતું કે આવી ગાયેનું દાન કરનારા આનંદરહિત (અનન્દાઃ) નરકાદિ લોકોને પામે છે, એવી જ રીતે ખીબ વરમાં નચિકેતાએ સ્વર્ગનાં સુખોનું વર્ણન કરીને સ્વર્ગપ્રાપ્તિના સાધનરૂપ અગ્નિવિદ્યાના ઉપદેશ માટે યમરાજને પ્રાર્થના કરી હતી. આથી એવું સિદ્ધ થાય છે કે, તે સ્વર્ગ અને નરકમાં માનતો હતો. સ્વર્ગ-નરક વગેરે લોકોની પ્રાપ્તિ મૂળ પછી જ થાય છે. આત્માનું અસ્તિત્વ ન હોય તો આ લોકોની પ્રાપ્તિ ક્યાં થાય ? એટલા માટે જ આહીં નચિકેતાએ પોતાનો મત ન બતાવતાં કહ્યું છે કે, કેટલાકો મરણુ પછી આત્માનું અસ્તિત્વ માને છે ને કેટલાકો નથી માનતા. પ્રશ્નનો આ એક એવો સુંદર પ્રકાર છે કે, જેના ઉત્તરમાં આત્માની નિત્યસત્તા, તેનાં સ્વરૂપ, ગુણુ અને પરમાત્માની પ્રાપ્તિનાં સાધનોનું વિવરણુ આપોઆપ જ આવી જાય છે. એટલા માટે આ પ્રશ્ન આત્મજ્ઞાન વિષયક છે, પણુ આત્માના અસ્તિત્વ વિષે સંદેહજનક નથી. તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણુમાં નચિકેતાનો જે ઇતિહાસ મળે છે તેમાં તો નચિકેતાએ ત્રીજા વરમાં પુનર્મૃત્યુ (જન્મ-મૃત્યુ) પર વિજય પામવા માટેનું મુક્તિનું સાધન બાણુવા ઇચ્છ્યું છે (તૃતીયં વૃણીષ્વેતિ પુનર્મૃત્યોર્મેઽપચિત્તિં બ્રૂહિ).

કે કટલાકો તો એમ કહે છે કે શરીર, ઈન્દ્રિય, મન, બુદ્ધિથી અતિ-
રિક્ત અન્ય દેહ સાથે સંબંધ રાખનારો આત્મા રહે છે ને કટલાકનું
એમ કહેવું છે કે, એવો કોઈ આત્મા રહેતો નથી. આથી એના
વિષયમાં અમને પ્રત્યક્ષ અથવા તો અનુમાનથી કોઈ નિશ્ચિત જ્ઞાન
થતું નથી; ને વળી પરમ પુરુષાર્થ આ વિજ્ઞાનને જ અધીન છે તેથી
આપની પાસેથી એના વિષેની માહિતી મેળવીને હું એને જાણી
શકું. મારાં ત્રણે વરદાનોમાં માગવા માટેનું આ એક જ વરદાન
બાકી રહ્યું છે. ૨૦

આ (નચિકેતા) નિઃશ્રેયસના સાધનરૂપ આત્મજ્ઞાનને યોગ્ય
પૂર્ણ રીતે છે કે નહીં, આ વાતની પરીક્ષા કરવા માટે યમરાજે કહ્યું :

દેવૈસ્ત્રાપિ વિચિકિત્સિતં પુરા ન હિ સુવિજ્ઞેયમણુરેષ ધર્મઃ ।

અન્યં વરં નચિકેતો વૃણીષ્વ મા મોપરોત્સીરતિ મા સૃજૈનમ્ ॥૨૧

નચિકેતઃ=હે નચિકેતા, અત્ર પુરા=આ વિષયમાં અગાઉ, દેવૈઃ
અપિ=દેવતાઓએ પણ, વિચિકિત્સિતમ્=સંદેહ કર્યો હતો (પણ તેઓ
પણ સમજી શક્યા નહીં), હિ એષઃ ધર્મઃ અણુઃ=કેમ કે આ વિષય
અતિ સૂક્ષ્મ છે; ન સુવિજ્ઞેયમ્=સહેલે સમજાય તેવો નથી (માટે)
અન્યમ્ વરમ્ વૃણીષ્વ=તમે બીજું વરદાન માગી લો, મા મા ઉપરોત્સીઃ=
મારા પર દબાણ આણુશો નહીં, એનમ્ મા=આ આત્મજ્ઞાન સંબંધી
વરદાન મને, અતિસૃજ=પાછું આપી દો. ૨૧

આ વિષયમાં અગાઉ દેવતાઓને પણ સંદેહ થયો
હતો; કેમ કે આ સૂક્ષ્મ ધર્મ સહેલાઈથી સમજાય તેવો નથી.
હે નચિકેતા! તું બીજું વરદાન માગી લે. આ વરદાન
મેળવવા માટે મારા પર દબાણ આણીશ તહિ અર્થાત્ મારું
કામ કરતાં તું મને રોકીશ તહિ. આ આત્મજ્ઞાન સંબંધી
વરદાન મને પાછું આપી દો. ૨૧

ભાષ્ય: આ આત્મતત્ત્વના વિષયમાં પહેલાં પૂર્વકાળમાં દેવતાઓએ પણ સંશય કર્યો હતો. આ તત્ત્વને સામાન્ય માણસો સમજી શકે તેમ નથી; કેમ કે આ 'આત્મા' નામવાળો ધર્મ અતિ સૂક્ષ્મ છે. એટલા માટે હે નચિકેતા! ચોક્કસ કૃણ આપનાર ખીણું ક્ષાઈ વરદાન તું માગી લે. ક્ષાઈ લેણુદાર પોતાના લેણુદારને દબાવે છે, તેમ તું મારા પર દબાણ આણીશ નહીં. આ વરદાન તું મારા માટે જ રહેવા દે. ૨૧

નચિકેતાની સ્થિરતા

देवैत्रापि विचिकित्सितं किल त्वं च मृत्यो यन्न सुज्ञेयमात्म ।
वक्ता चास्यत्वाद्गन्यो न लभ्यो नान्यो वस्तुल्य एतस्य कश्चित् ॥

મૃત્યો=હે યમરાજ ! ત્વમ્ યત્ આત્મ=આપે જે એમ કહ્યું કે, અત્ર કિલ દેવૈઃ અપિ=આ વિષય પર દેવતાઓએ પણ વિચિકિત્સિતમ્=વિચાર કર્યો હતો (પરંતુ તેઓ નિર્ણય કરી શક્યા નહીં)-ન ચ સુવિજ્ઞેયમ્=તેમ જ આ સહેલાઈથી સમજી કે જાણી શકાય તેવો પણ નથી (એટલું જ નહીં). ચ=એ સિવાય, અસ્ય વક્તા=આ વિષય કહેનારો પણ, ત્વાદ્ક=આપના જેવો, અન્યઃ ન લભ્યઃ=ખીણે ક્ષાઈ મળે તેમ નથી, (અતઃ)=આથી મારી સમજ પ્રમાણે તો, એતસ્ય તુલ્યઃ=એના જેવું; અન્યઃ કશ્ચિત્=ખીણું ક્ષાઈ પણ વરઃ ન=વરદાન નથી. ૨૨

હે યમરાજ ! આપે જે એમ કહ્યું કે, આ વિષય પર દેવતાઓએ પણ વિચાર કર્યો હતો; પરંતુ તેઓ નિર્ણય કરી શક્યા નહિ; તેમ જ આ વિષય સહેલાઈથી સમજી કે જાણી શકાય તેવો પણ નથી (એટલું જ નહિ); પણ આ વિષય કહેનારો આપના જેવો ખીણે ક્ષાઈ મળે તેમ નથી. એટલા માટે મારી સમજ પ્રમાણે તો એના જેવું ખીણું ક્ષાઈ પણ વરદાન નથી. ૨૨

માણ્ય : આ વિષયમાં દેવતાઓએ પણ સંદેહ કર્યો હતો એમ હમણાં જ મેં આપની પાસેથી સાંભળ્યું છે. હે મૃત્યો ! આ તરુવ સહેલાઈથી ન બાણી શકાય તેવું હોવાથી આપ પણ તે મને કહેતા નથી; તેમ જ પંડિતોથી પણ ન બાણી શકાય એવો આ વિષય હોવાથી આ ધર્મનો ઉપદેશ કરનારો ખીન્ને આપના જેવો કોઈ પણ પંડિત શોધ્યો પણ મળી શકે તેમ નથી; વળી આ વર પણ નિઃશ્રેયસ અર્થાત્ મોક્ષની પ્રાપ્તિનું કારણ છે તેથી એના જેવો ખીન્ને કોઈ પણ વર નથી; કેમ કે ખીન્ન બધાં વરદાન અનિત્ય ફળવાળાં છે. આ એનો અભિપ્રાય છે. ૨૨

નચિકેતાએ આ પ્રમાણે કહેવા છતાં ફરીથી તેને પ્રલોભન આપતાં યમરાજ કહેવા લાગ્યા :

યમરાજનું પ્રલોભન

શતાયુષઃ પુત્રપૌત્રાન્વૃણીષ્વ વહૂન્પશૂન્હસ્તિહિરણ્યમશ્વાન્ ।

ભૂમેર્મહદાયતનં વૃણીષ્વ સ્વયં ચ જીવ શરદો યાવદિચ્છસિ ॥ ૨૩ ॥

શતાયુષઃ પુત્રપૌત્રાન્=સો વર્ષના આયુષ્યવાળા પુત્રપૌત્રાદિને, વહૂન્ પશૂન્=ઘણાં ગાય વગેરે પશુઓને (તેમ જ), હસ્તિહિરણ્યમ્=હાથી, સોનું અને; અશ્વાન્ વૃણીષ્વ=ઘોડાઓને માગી લો; ભૂમેઃ મહત્ આયતનમ્=ઘણા વિસ્તારવાળા ભૂમંડળ(ના સામ્રાજ્ય)ને; વૃણીષ્વ=માગી લો; સ્વયમ્ ચ=ને તમે પોતે પણ, યાવત્ શરદઃ=જેટલાં વર્ષો સુધી; ઇચ્છસિ=ઇચ્છો; જીવઃ=જીવતા રહો. ૨૩

હે નચિકેતા ! તું સો વર્ષના આયુષ્યવાળા પુત્ર-પૌત્રાદિને, ગાય વગેરે ઘણાં પશુઓને તેમ જ હાથી, સોનું અને ઘોડાઓને માગી લે. વિશાળ ભૂમંડળ(તું સામ્રાજ્ય) પણ માગી લે, તેમ જ તું પોતે પણ જેટલાં વર્ષ જીવવાને ઇચ્છતો હોય તેટલાં વર્ષ જીવ. ૨૩

ભાષ્ય : સો વર્ષનું જોમનું આયુષ્ય હોય એવા શતાયુ પુત્ર,
પૌત્ર માગી લે; તેમ જ ગાય વગેરે ધણાં પશુ, હાથી અને સોનું
તથા ઘોડા અને પૃથ્વીનું મહાન વિસ્તૃત આયતન-આશ્રય-મંડળ
અર્થાત્ રાજ્ય માગી લે; પણુ તું પોતે જો અસ્પાયુ હોય તો વળી
આ બધાં વ્યર્થ જ છે-તેથી કહે છે : તું પોતે પણુ જોટલું જીવવા
ઇચ્છતો હોય તેટલાં વર્ષ સુધી જીવતો રહે; અર્થાત્ શરીર એટલે
સમગ્ર ઇન્દ્રિય સમૂહને ધારણ કરી રહે. ૨૩

एतत्तुल्यं यदि मन्यसे वरं वृणीष्व वित्तं चिरजीविकां च ।

महाभूमौ नचिकेतस्त्वमेधि कामानां त्वा कामभाजं करोमि ॥२४॥

નચિકેતઃ=હે નચિકેતા । વિક્તમ્ ચિરજીવિકામ્=ધન, સંપત્તિ અને
અનંત કાળ સુધી રહેનારી આજીવિકાને, યદિ ત્વમ્=જો તમે, એતત્-
તુલ્યમ્=આ આત્મજ્ઞાનવિષયક વરદાન સમાન, વરમ્ મન્યસે=વરને
માનતા હો તો, વૃણીષ્વ=માગી લે, ચ મહાભૂમૌ=તમે આ પૃથ્વી-
લોકમાં, એધિ=મહાન સમ્રાટ બનો; ત્વા કામાનામ્=(હું) તમને સર્વ
ઉત્તમ ભોગોમાંના=કામભાજમ્=અતિ ઉત્તમ ભોગોને ભોગવનાર,
કરોમિ=બનાવી દઉં છું. ૨૪

એના સરખું જ ખીજું જે કાઈ વરદાન તું સમજતો
હોય તો તેને, અથવા ધનસંપત્તિ અને અનંતકાળ સુધી
રહેનારી આજીવિકાને તું માગી લે. હે નચિકેતા ! આ
વિશાળ ભૂમિમાં તું વૃદ્ધિ પામ. હું તને તારી મરજી
પ્રમાણે કામનાઓને ભોગવનારો બનાવું. ૨૪

ભાષ્ય : આ ઉપર કહેલા વરદાનના જેવું જો તું ખીજું કાઈ
વરદાન સમજતો હોય તો તે પણુ માગી લે. એટલું જ નહીં; પણુ ધન
અર્થાત્ પુષ્કળ સુવર્ણ અને રત્ન વગેરે તથા તે ધનની સાથે ચિરકાળ
પર્યંત રહેનારી જીવિકા પણુ માગી લે. વધુ તો શું પણુ હે નચિકેતા !
આ વિશાળ ભૂમિમાં તું રાજ્ય થઈને વૃદ્ધિને પામ. હું તને દેવી તેમ

જ માનુષી સર્વ કામનાઓને તારી મરણ પ્રમાણે ભોગવનારો બન્યાવી
 હઈ છું; કારણ કે હું સત્યસંકલ્પને પાર પાડનારો દેવતા છું. ૨૪
 યે યે કામા દુર્લભા મર્ત્યલોકે સર્વાન્કામાઃ સ્ફુલ્લતઃ પ્રાર્થયસ્વ ।
 इमा रामाः सरथाः सतूर्या न हीदृशा लम्भनीया मनुष्यैः ।
 आभिर्मत्प्रत्तामिः परिचारयस्व नचिकेतो मरणं मानुप्राक्षीः ॥२५॥

યે યે કામાઃ=જે જે ભોગો, મર્ત્યલોકે=મનુષ્યલોકમાં, દુર્લભાઃ-દુર્લભ
 છે, સર્વાન્ કામાન્=તે સર્વ ભોગોને, સ્ફુલ્લતઃ પ્રાર્થયસ્વ=મરણ પ્રમાણે
 માગી લે, સરથાઃ સતૂર્યાઃ इमाः रामाः=રથ અને વિવિધ પ્રકારનાં
 વાજિત્રો સાથે આ સ્વર્ગની અપ્સરાઓને (પોતાની સાથે લઈ જ),
 મનુષ્યૈઃ હિદૃશાઃ=મનુષ્યોને આવી સ્ત્રીઓ, નહિ લમ્ભનીયાઃ=(કદાપિ)
 પ્રાપ્ત થઈ શકતી નથી. મત્પ્રત્તામિઃ=મારાથી અપાયેલી, આમિઃ=આ
 સ્ત્રીઓથી, પરિચારયસ્વ=તું તારી સેવા કરાવ, નચિકેતઃ=હે નચિકેતા ।
 મરણમ્=મૂઆ પછી આત્માનું શું થાય છે આ વાત, મા અનુપ્રાક્ષીઃ=
 પૂછીશ નહીં. ૨૫

મનુષ્ય લોકમાં જે જે ભોગો દુર્લભ છે તે બધા
 ભોગો તારી મરણ પ્રમાણે માગી લે. અહીં રથ અને
 વિવિધ પ્રકારનાં વાજિત્રો સાથે આ પ્રમદાઓ છે. આવી
 સ્ત્રીઓ મનુષ્યોને પ્રાપ્ત થઈ શકતી નથી જ. મારા વડે
 અપાતી આ કામિનીઓ પાસે તું તારી સેવા કરાવ; પરંતુ
 હે નચિકેતા ! તું મરણ સંબંધી પ્રશ્ન પૂછીશ નહિ. ૨૫

માધ્ય : આ મર્ત્યલોકમાં જે જે કામનાઓ-ઇચ્છવા યોગ્ય
 વસ્તુઓ-દુર્લભ છે તે બધી ઇચ્છા અનુસાર માગી લે. તદુપરાંત આ
 રામાઓ (પુરુષો સાથે જે રમણુ કરે છે તે 'રામા' કહેવાય છે, એવી)
 આ દિવ્ય અપ્સરાઓ સરથાઃ-રથો સહિત અને સતૂર્યાઃ-વાજિત્રો
 સહિત તૈયાર છે. અમારા જેવા દેવતાઓની કૃપા વિના આ અર્થાત્

આવી સ્ત્રીઓ મરણુધર્મા મનુષ્યોને પ્રાપ્ત થઈ શકતી જ નથી. મારા વડે અપાયેલી આ દાસીઓ પાસે તારા પગ ઘોષડાવવારૂપ સેવા કરાવ; પરંતુ હે નચિકેતા! મૂઆ પછી જીવાત્મા રહે છે કે નથી રહેતો એવો, કાગડાના દાંતોની પરીક્ષા કરવા જેવો મરણુસંબંધી બ્રહ્મ પૂછીશ નહીં. તારા જેવાએ આવો બ્રહ્મ કરવો ઉચિત નથી. ૨૫

એ રીતે નચિકેતાને લલયાવ્યે છતાં મોટા સરોવરની પેઠે ક્ષુબ્ધ થયા વિના નચિકેતાએ કહ્યું :

નચિકેતાની નિષ્કામતા

શ્વોભાવા મર્ત્યસ્ય યદન્તકૈત્ત્સર્વેન્દ્રિયાણાં જરયન્તિ તેજઃ ।

અપિ સર્વ જીવિતમલ્પમેવ તવૈવ વાહાસ્તવ નૃત્યગીતે ॥ ૨૬ ॥

અન્તક=હે યમરાજા ! (જેનું આપે વર્ણુન કર્યું તે) શ્વોભાવા:= ક્ષણુભંગુર ભોગ (ને તેનાથી પ્રાપ્ત થનારાં સુખ), મર્ત્યસ્ય=મનુષ્યના, સર્વેન્દ્રિયાણામ્=અંતઃકરણુ સહિત સર્વ ઇન્દ્રિયોનું, યત્ તેજઃ=જે તેજ છે, એતત્=એને, જરયન્તિ=ક્ષીણુ કરી નાખે છે; અપિ સર્વમ્=એ ઉપરાંત સઘણું, જીવિતમ્=આયુષ્ય, ભલેને તે ગમે તેટલું કાં ન હોય; અલ્પમ્ એવ=ઓછું જ છે, માટે; તવ વાહાઃ=આ આપનાં રથ વગેરે વાહનો, અને નૃત્યગીતે=આ અપસરાઓનાં નાચગાન, તવ એવ=આપની પાસે જ રહેવા દો (મારે જોઈતાં નથી). ૨૬

હે યમરાજા ! આ ભોગ 'આવતી કાલે રહેશે કે નહિ'—એવા પ્રકારનાં (અનિત્ય) છે અને સઘણી ઇન્દ્રિયોના તેજને જીણુ કરી નાખે છે. આ સઘણું આયુષ્ય પણ ઘણું થોડું જ છે. આપનાં વાહન અને નાચ-ગાન એ બધું આપની પાસે જ રહેવા દો (મારે એ જોઈતાં નથી). ૨૬

ભાષ્ય : આપે જે ભોગોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે તો શ્વોભાવ છે—જેમનો ભાવ અર્થાત્ અસ્તિત્વ 'કાલે રહેશે કે નહીં' એ પ્રમાણુ

સદિહ્યુક્ત હોય તે શ્વોભાવ કહેવાય. વળી હે અંતક-હે મૃત્યે । આ અપ્સરા વગેરેનો ભોગ મનુષ્યોની સર્વ ઇન્દ્રિયોના તેજને ક્ષીણ કરી નાખે છે; તેથી ધર્મ, વીર્ય, પ્રજ્ઞા, તેજ અને યશ વગેરેનો ક્ષય કરનાર હોવાથી એ ભોગ અનર્થના હેતુરૂપ જ છે. વળી આપ જે દીર્ઘાયુષ્ય આપવા ઇચ્છો છો તેના વિષયમાં પણ સાંભળો. બ્રહ્માનું સંપૂર્ણ જીવન અર્થાત્ આયુષ્ય છે તે પણ અદૃષ્ટ જ છે, તો પછી અમારા જેવાના દીર્ઘ જીવનની તો વાત જ ક્યાં રહી? એટલા માટે આપનાં રથ વગેરે વાહનો અને નાચગાન એ બધું આપની પાસે જ રહેવા દો (મારે એ જોઈતાં નથી). ૨૬

વળી—

न वित्तेन तर्पणीयो मनुष्यो लप्स्यामहे वित्तमद्राक्ष्म चेत्त्वा ।
जीविष्यामो यावदीशिष्यसि त्वं वरस्तु मे वरणीयः स एव ॥२७

મનુષ્યઃ=મનુષ્ય, વિત્તેન=ધનથી, તર્પણીયઃ ન=ક્યારેય તૃપ્ત કરી શકાતો નથી; ચેત્=જ્યારે (અમે), ત્વા અદ્રાક્ષ્મ=આપનાં દર્શન કરી લીધાં છે, (ત્યારે) વિત્તમ્=ધનને, લપ્સ્યામહે=(તો અમે) અવશ્ય પામીશું જ; (અને) ત્વમ્ યાવત્-આપ જ્યાં સુધી, ઈશિષ્યસિ=શાસન કરતા રહેશો, ત્યાં સુધી તો, જીવિષ્યામઃ=અમે જીવતા જ રહીશું (માટે એ બધાંને માગવાનું પ્રયોજન જ શું છે, તેથી); મે વરણીયઃ વરઃ તુ=મારે માટે માગવાલાયક વર તો, એવ=તે (આત્મજ્ઞાન) જ છે. ૨૭

માણસને ધનથી તૃપ્ત કરી શકાતો નથી, જ્યારે હવે આપનાં દર્શન કરી લીધાં છે, તો ધન તો અમે અવશ્ય પામીશું જ. આપ જ્યાં સુધી શાસન કરતા રહેશો ત્યાં સુધી અમે જીવતા પણ રહીશું જ. (માટે ધન, આયુષ્ય વગેરે માગવાનું પ્રયોજન જ શું છે, તેથી) મારે માગવાલાયક વર તો તે (આત્મજ્ઞાન) જ છે. ૨૭

માણ્ય : મનુષ્યને પુષ્કળ ધનથી પણ તૃપ્ત કરી શકાતો નથી.

લોકમાં ધનની પ્રાપ્તિ ઠાકતે પણ તમ કરનારી થઈ હોય એવું જોવામાં આવ્યું નથી. હવે જ્યારે અમે આપનાં દર્શન કરી લીધાં છે ત્યારે જો અમને ધનની લાલસા થશે તો ધન તો અમે પ્રાપ્ત કરી જ લઈશું; એ જ પ્રમાણે દીર્ઘાયુષ્ય પણ મેળવી લઈશું. જ્યાં સુધી આપ યમના પદ પર રહી શાસન કરશો ત્યાં સુધી અમે પણ જીવતા રહીશું. ભલા કોઈ પણ માણસ આપના સંપર્કમાં આવ્યા પછી અલ્પાયુ કે અલ્પ ધનવાળો કઈ રીતે રહી શકે? પરંતુ વરદાન તો આત્મવિજ્ઞાન સંબંધી જો માગ્યું છે તે જ માગવાનું રહે છે. ૨૭

જેમ કે—

अजीर्यताममृतानामुपेत्य जीर्यन्मर्त्यः क्वधःस्थः प्रजानन् ।

अभिध्यायन्वर्णरतिप्रमोदानतिदीर्घे जीविते को रमेत ॥ २८ ॥

जीर्यन् मर्त्यः=આ મનુષ્ય જીવું થનારો અને મરણુધર્મા છે, પ્રજાનન્=આ તત્ત્વને સારી રીતે સમજનારો, ક્વધઃસ્થઃ=મનુષ્યલોકનો નિવાસી, કઃ=કાણુ (એવો) માણુસ છે (કે જે), અજીર્યતામ્=ઘડપણુથી રહિત, અમૃતાનામ્=ન મરનારા (આપના જેવા) મહાત્માઓનો, ઉપેત્ય=સંગ પામીને પણ, વર્ણરતિપ્રમોદાન્=(સ્ત્રીઓનાં) સૌંદર્ય, ક્રીડા અને આમોદપ્રમોદનું, અભિધ્યાયન્=વારંવાર ચિંતન કરતો, અતિદીર્ઘે= ઘણા સમય સુધી, જીવિતે=જીવિત રહેવામાં, રમેત=આનંદ માનશે. ૨૮

આ મનુષ્ય જીવું થનારો અને મરણુધર્મા છે એવા તત્ત્વને સારી રીતે સમજનારો મનુષ્ય લોકનો એવો કયો માણુસ છે કે, જે આપણા જેવા અજર અને અમર મહાત્માઓનો સંગ પામીને પણ સ્ત્રીઓનાં સૌંદર્ય, ક્રીડા અને આમોદપ્રમોદનું વારંવાર ચિંતન કરતો ઘણા સમય સુધી જીવિત રહેવામાં આનંદ માનશે ? ૨૮

ભાષ્ય : વયની હાનિરૂપ જીવુંતાને પ્રાપ્ત નહિ થનારા અમર જેવા દેવતાઓની સમીપ પહોંચી તેમની પાસેથી પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય પોતાના

બીજા ઉત્કૃષ્ટ પ્રયોજનને અર્થાત્ પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય વસ્તુને જાણતો તે પ્રાપ્ત કરતો હોવા છતાંય જે પોતે જીર્ણ થનારો અને મરણુધર્મા છે અર્થાત્ જરામરણશીલ છે એવા ક્ષયઃસ્થ હોઈને પણ આ પ્રમાણે અવિવેકી માણસો જ જેમની માગણી કરે એવાં પુત્ર, ધન અને સુવર્ણ વગેરે અસ્થિર અનિત્ય પદાર્થોની માગણી તે કઈ રીતે કરે ? અર્થાત્ એવા પદાર્થોની અભિલાષા તેઓ ક્યારેય ન રાખે !

ક્ષયઃસ્થ 'ક્ષુ' એટલે પૃથ્વી, તે અંતરિક્ષ વગેરે લોહાની અપેક્ષાએ અધ-નીચી ('હોવાને લીધે' 'ક્ષયઃ' કહેવાય) છે, તેના પર જે રહે છે તેને ક્ષયઃસ્થ કહેવામાં આવે છે.

કોઈ સ્થળે 'ક્ષયઃસ્થઃ'ને બદલે 'ક્વ તદાસ્થઃ' એવા પણ પાઠ છે. આ પક્ષમાં અક્ષરો આ પ્રમાણે ગોઠવવા જોઈએ, જેમ કે પુત્ર વગેરેમાં જેની આસ્થા-આસ્થિતિ અર્થાત્ તત્પરતાપૂર્વક પ્રવૃત્તિ હોય તે 'તદાસ્થ' છે. જે પુરુષ તેમનાથી પણ ઉત્કૃષ્ટતર અને પ્રાપ્ત ન થઈ શકે એવા પુરુષાર્થને પામવાને ઇચ્છુક હોય તે પુરુષ તેવા પદાર્થોમાં આસ્થા રાખનારો કઈ રીતે કોઈ શકે ? અર્થાત્ તેમને અસાર માનનારો કોઈ પણ પુરુષ તેમનો અભિલાષી કોઈ શકે નહીં; જેમ કે બધા જ માણસો ઉત્તરોત્તર ઉન્નત જ થવા ચાહે છે તેથી મને પુત્ર, ધન વગેરેનો લોભ દેખાડી લલચાવી શકાય તેમ નથી; વળી વર્ણુ પ્રત્યેની આસક્તિથી પ્રાપ્ત થનારાં અપ્સરા વગેરે સુખોની અસ્થિર રૂપમાં ભાવના કરતો, તેમને મિથ્યા સમજનારો કયો વિવેકી પુરુષ લાંબું આયુષ્ય મેળવી દીર્ઘ કાળ સુધી જીવવામાં આનંદ માનશે ? અર્થાત્ એવી રીતે લાંબા સમય સુધી જીવવામાં કોઈપણ પુરુષ આનંદ નહીં માને, એટલા માટે મને આ મિથ્યા ભોગોથી લલચાવવાનું છોડી દઈ મેં જે વર મેળવવા માટે આપને પ્રાર્થના કરી છે અને-૨૮

यस्मिन्निदं विचिकित्सन्ति मृत्यो यत्साम्પराधे महति ब्रूहि नस्तत् ।
योऽयं वरो गूढमनुप्रविष्टो नान्यं तस्मान्नचिकेता वृणीते ॥२९॥

મૃત્યો=હે યમરાજ, યસ્મિન્ મહતિ સામ્પરાયે=જે મહાન આશ્ચર્ય-
મય પરલોક સંબંધી આત્મજ્ઞાનના વિષયમાં, इदम् વિચિકિત્સન્તિ=
(માણસો) એવી શંકા કરે છે કે મરણ પામ્યા પછી આ આત્મા
રહે છે કે નહીં; (તત્ર) યત્=એ વિષે જે નિર્ણય હોય, તત્ નઃ વ્રુહિ=
તે આપ અમને કહો; યઃ અયમ્=જે આ, ગૂઢમ્ અનુપ્રવિષ્ટઃ વરઃ=
અત્યંત ગંભીરતાને પ્રાપ્ત થયેલ જે વરદાન છે, તસ્માત્=તેનાથી,
અન્યમ્=ખીલું વરદાન, નચિકેતા=નચિકેતા, ન વૃણીતે=માગતો નથી. ૨૯

નચિકેતા કહે છે કે, 'હે યમરાજ ! જે આત્મતત્ત્વ
સંબંધી મહાન જ્ઞાનના વિષયમાં લોકો એવી શંકા કરે
છે કે, મરણ પછી આત્માનું અસ્તિત્વ રહે છે કે નહીં;
એ વિષે આપનું જે નિર્ણયાત્મક અનુભૂત જ્ઞાન હોય
તેનો જ ઉપદેશ કૃપા કરીને મને કરો. આત્મતત્ત્વ
સંબંધી આ વર અત્યંત ગહન છે એ વાત સાચી છે,
પરંતુ આપનો શિષ્ય આ નચિકેતા એનાથી ભિન્ન
બીજો કોઈ પણ વર મેળવવા ઇચ્છતો નથી. (માટે
આપેા હોય તો એ જ વર આપો.) ૨૯

ભાષ્ય : હે મૃત્યો ! પરલોકમાં સિધાવેલા જે જીવના વિષયમાં
એવો સંદેહ રાખવામાં આવે છે કે, મરણ પછી 'તેનું અસ્તિત્વ રહે
છે કે નહીં' તે મહાન-મહાન પ્રયોજનના નિમિત્તભૂત સામ્પરાય-
પરલોકના વિષયમાં તે આત્મા સંબંધી જે નિશ્ચિત વિજ્ઞાન છે તે
અમને કહો. વધુ તો શું, આ જે આત્મવિષયક વર છે તે અત્યંત
ગહન છે ને તેનું વર્ણન કે વિવેચન કરી શકાય નહીં એવી સ્થિતિને
તે પામતો જાય છે. અવિવેકી માણસો હોય તેઓ જ એનાથી ભિન્ન
વર માગે; પરંતુ નચિકેતા એ વરથી ઇતર અનિત્ય વસ્તુવિષયક વર
મનથી પણ માગવાને ઇચ્છતો નથી—આ શ્રુતિનું વચન છે. ૨૯

શ્રીમત્પરમહંસ પરિબ્રાજકાચાર્ય ભગવાન શ્રીશંકરાચાર્યે રચેલા

ક્રોડોપનિષદના પ્રથમ અધ્યાયમાં પ્રથમ વહ્નીભાષ્ય સમાપ્ત

બીજી વધી

શ્રેય-પ્રેયવિવેક

ભાષ્ય : એ પ્રમાણે શિષ્યની પરીક્ષા કરીને તેમ જ તેનામાં વિદ્યાપ્રહણ કરવાની યોગ્યતા જાણ્યા પછી યમરાજે કહ્યું :

અન્યચ્છેયોઽન્યદુતૈવ પ્રેયસ્તે ઉમે નાનાર્થે પુરુષઃ સિનીતઃ ।

તયોઃ શ્રેય આદદાનસ્ય સાધુર્ભવતિ હીયતેઽર્થાદ્ય ઉ પ્રેયો વૃણીતે ॥

શ્રેયઃ=કલ્યાણનું સાધન, અન્યત્=બીજું (બુદ્ધ) છે, ઉત=અને પ્રેયઃ=પ્રિય લાગનારા ભોગોનું સાધન, અન્યત્ એવ=બીજું (બુદ્ધ) જ છે, તે=તે, નાનાર્થે=બુદ્ધાં બુદ્ધાં ક્ષણ આપનારાં. ઉમે=બંને સાધનો, પુરુષમ્=માણુસને, સિનીતઃ=બાંધે છે—પોતપોતાના તરફ આકર્ષે છે, તયોઃ=તે બંનેમાંથી, શ્રેયઃ=કલ્યાણના સાધનને, આદદાનસ્ય=પ્રહણ કરનારનું, સાધુઃ ભવતિ=કલ્યાણ થાય છે. ઉ યઃ=પણ જે, પ્રેયઃ વૃણીતે=સાંસારિક ઉન્નતિનાં સાધનનો સ્વીકાર કરે છે, (સઃ=તે,) અર્થાત્=યથાર્થ લાલથી, હીયતે=બ્રહ્મ થઈ જાય છે. ૧

શ્રેય (વિદ્યા) બુદ્ધ છે ને પ્રેય(અવિદ્યા) પણ અલગ જ છે. સિદ્ધસિદ્ધ ક્ષણ આપનારાં હોવા છતાં આ બંને સાધનો મનુષ્યને બાંધે છે—તેને પોતાના તરફ આકર્ષે છે. એ બંનેમાંથી શ્રેયને પ્રહણ કરનારનું કલ્યાણ થાય છે; પરંતુ જે પ્રેયને અપનાવે છે તે વાસ્તવિક સુખથી પતિત થઈ જાય છે. ૧

ભાષ્ય : શ્રેય અર્થાત્ નિઃશ્રેયસ બુદ્ધ છે ને વળી પ્રેય એટલે પ્રિયતર વસ્તુ પણ બુદ્ધી જ છે. એ શ્રેય અને પ્રેય બંને પ્રયોજનવાળાં હોવા છતાંય અધિકારી અર્થાત્ વર્ણાશ્રમાદિ વિશિષ્ટ પુરુષને

બંધનમાં નાખી દે છે, એટલે બધા માણસો તેમના વડે જ પોતાનાં (વિદ્યા-અવિદ્યા સંબંધી) કર્તવ્યથી સુકત થઈ જાય છે. અભ્યુદયની ઇચ્છાવાળો પુરુષ પ્રેયથી અને અમૃતત્વનો અલિલાષી શ્રેયથી પ્રવૃત્ત થાય છે; તેથી શ્રેય અને પ્રેય આ બંનેનાં પ્રયોજનોની કર્તવ્યતાને લીધે બધા માણસો તેમનાથી બંધાયેલા હોવાનું કહેવાય છે. જોકે તેઓ દરેક પુરુષાર્થ સાથે સંબંધ રાખનારાં છે તોપણ વિદ્યા અને અવિદ્યારૂપ હોવાને લીધે પરસ્પર વિરુદ્ધ છે. તેથી તેમાંના ગમે તે એકનો ત્યાગ કર્યા સિવાય એક માણસથી તે બંનેનું એકસાથે જ અનુષ્ઠાન અર્થાત્ પાલન થઈ શકતું નથી. માટે તેમાંના અવિદ્યારૂપ પ્રેયનો ત્યાગ કરી ફક્ત શ્રેયનો જ સ્વીકાર કરનારાનું સાધુ-શુભ અર્થાત્ કલ્યાણ થાય છે. જે મૂઠ્ઠ દૂરદર્શી નથી તે આ અર્થ-પુરુષાર્થ અર્થાત્ પરમાર્થ સંબંધી નિત્ય પ્રયોજનથી ચ્યુત થઈ જાય છે; ક્યાણુ છે તે ? તે એ જ છે કે જે પ્રેયને અપનાવે છે-એની માગણી કરે છે; આ એનું તાત્પર્ય છે. ૧

શ્રેયશ્ચ પ્રેયશ્ચ મનુષ્યમેતસ્તૌ સમ્પરીત્ય વિવિનક્તિ ધીરઃ ।

શ્રેયો હિ ધીરોઽભિ પ્રેયસો વૃણીતે પ્રેયો મન્દો યોગક્ષેમાદ્ વૃણીતે ॥

શ્રેયઃ ચ પ્રેયઃ ચ=શ્રેય અને પ્રેય-આ બંને જ, મનુષ્યમ્ ઇતઃ-મનુષ્યની આગળ આવે છે; ધીરઃ=બુદ્ધિમાન માણસ, તૌ=એ બંનેના સ્વરૂપ પર; સમ્પરીત્ય=સારી પેઠે વિચાર કરીને, વિવિનક્તિ=તેમને બુદ્ધિ બુદ્ધિ સમજી લે છે; (અને) ધીરઃ=તે શ્રેષ્ઠ બુદ્ધિવાળો માણસ, શ્રેયઃ હિ=પરમકલ્યાણના સાધનને જ, પ્રેયસઃ=પ્રેય (ભોગ-સાધન) કરતાં અભિવૃણીતે=શ્રેષ્ઠ માનીને પ્રહણુ કરે છે; (પરંતુ), મન્દઃ=મંદબુદ્ધિવાળો માણસ, યોગક્ષેમાત્=સૌક્ય યોગક્ષેમની કામનાથી, પ્રેયઃ વૃણીતે=ભોગોના સાધનરૂપ પ્રેયને અપનાવે છે. ૨

શ્રેય અને પ્રેય (બન્ને લગલગ એકબીજા સાથે મળીને) માણસની પાસે આવે છે. બુદ્ધિમાન માણસ સારી

પેઠે વિચાર કરીને તે ખજેને એકબીજાંથી જુદાં કરે છે. વિવેકી પુરુષ પ્રેયથી શ્રેયને શ્રેષ્ઠ માનીને તેને જ અપનાવે છે; પરંતુ મૂર્ખ-અરાની માણસ યોગક્ષેમના નિમિત્તથી પ્રેયને અપનાવે છે. ૨

ભાષ્ય : શ્રેય તથા પ્રેય આ બંનેનો સ્વીકાર કરવાનું મનુષ્યને અધીન છે, તે પછી માણસો ખાસ કરીને પ્રેયનો જ સ્વીકાર શા માટે કરે છે તે વિષે કહે છે : એ બંનેનો સ્વીકાર કરવો મનુષ્યને અધીન છે એ વાત ખરી છે; તેપણુ તે શ્રેય અને પ્રેય મંદબુદ્ધિ માણસો માટે સાધન અને ફળની દૃષ્ટિથી જોમને જુદા કરવાનું કામ ઘણું કડિન છે એવાં થઈ બંને લગભગ એકબીજા સાથે મળીને જ મનુષ્ય અર્થાત્ જીવને પ્રાપ્ત થાય છે; એટલા માટે હંસ જેવી રીતે પાણીથી દૂધને જુદું કરી લે છે તેવી જ રીતે ધીર-બુદ્ધિમાન પુરુષ તે શ્રેય અને પ્રેય પદાર્થોની મનથી-સારી રીતે આલોચના કરી, તેમના ગૌરવ અને લાઘવનો વિવેક અર્થાત્ પૃથક્કરણુ કરે છે. આ રીતે શ્રેયને પ્રેયથી જુદું પાડી તેમજ પ્રેય કરતાં શ્રેય વધુ અલીપ્ટ હોવાથી શ્રેયને જ ગ્રહણુ કરે છે; પરંતુ એવી રીતે કરે છે ક્ષણુ? તે જ કે જે બુદ્ધિમાન છે.

આથી વિપરીત મંદ અર્થાત્ અલ્પ બુદ્ધિવાળો માણસ તેનામાં વિવેકશક્તિનો અભાવ હોવાને લીધે ડુવળ યોગક્ષેમના કારણરૂપ અર્થાત્ જે શરીરાદિની વૃદ્ધિ અને રક્ષાનું જ નિમિત્ત જ છે એવા પશુ-પુત્રાદિરૂપ પ્રેયને જ અપનાવે છે. ૨

સ ત્વં પ્રિયાન્પ્રિયરૂપાંશ્ચ કામાનભિધ્યાયન્નચિકેતોઽત્યસ્રાક્ષીઃ ।
નૈતાઃસૃઙ્ઘાં વિત્તમયીમવાપ્નો યસ્યાં મજ્જન્તિ બહવો મનુષ્યાઃ ॥૩॥

નચિકેતઃ=હે નચિકેતા ! (એ માણસોમાં), સઃ ત્વમ્=તમે (એવા નિઃસ્પૃહ છે કે), પ્રિયાન્ ચ=પ્રિય લાગનાર અને, પ્રિયરૂપાન્=અત્યંત સુંદર રૂપવાળા, કામાન્=આ લોક અને પરલોકના સઘળા ભોજોને,

અમિધ્યાવન્=સારી પેઠે વિચાર કરીને, અત્યસ્રાક્ષીઃ=તમે છોડી દીધા,
 ઇતામ્ વિત્તમયોમ્ સુક્ષ્મામ્-આ સંપત્તિરૂપ સાંકળ(બેડી)ને, ન અવાતઃ=
 (તમે) પ્રાપ્ત થયા નહીં (એના બંધનમાં ન ફર્યા), યસ્યામ્=જેમાં,
 બહવઃ મનુષ્યાઃ=ધણાખરા માણુસો, મજ્જન્તિ=ફસાઈ જાય છે. ૩

હે નચિકેતા ! પુત્ર, સંપત્તિ-ધન વગેરે પ્રિય અને
 અપ્સરા વગેરે પ્રિયરૂપ ભોગોને, તેઓ અસાર છે એમ
 તેં સમજીને ત્યજી દીધા છે અને જેમાં ધણા માણુસો
 ડૂબી જાય છે તે આ ધનરૂપ નિહિત ગતિને તું પાપ
 થયો નહિ અર્થાત્ તું એમાં ફસાયો નથી. ૩

ભાષ્ય : હે નચિકેતા ! મેં તને અનેક પ્રકારનાં પ્રલોભનો
 આપ્યાં તોપણુ પુત્ર વગેરે પ્રિય તથા અપ્સરા વગેરે પ્રિયરૂપ ભોગોને
 અસાર અને અનિલ જાણીને તેં તેમનો પરિત્યાગ કરી દીધો
 એવી તારી બુદ્ધિમતાને ધન્ય છે. મૂઢ અને અજ્ઞાની પુરુષો જ જેમાં
 પ્રવૃત્ત થતા હોય છે તે વિત્તમયી-સમ્પત્તિયુક્ત નિહિત ગતિને તું પ્રાપ્ત
 થયો નથી. એ માર્ગમાં ધણા મૂઢ પુરુષો ફસાઈ જાય છે અર્થાત્
 દુઃખ ભોગવે છે. ૩

‘ તેમાંના શ્રેયતું ગ્રહણ કરનારા માણુસનું કલ્યાણ થાય છે ને
 જે પ્રેયને અપનાવે છે તે પુરુષાર્થથી પતિત થઈ જાય છે ’ એમ જે
 ઉપર (આ વધીના પ્રથમ મંત્રમાં) કહેવામાં આવ્યું છે તેનું શું
 પ્રયોજન છે ? શાથી તેમ કહેવામાં આવ્યું છે ? (એ વિષે યમરાજ
 કહે છે,) કારણ કે-

દૂરમેતે વિપરીતે વિષૂચી અવિદ્યા યા ચ વિદ્યેતિ જ્ઞાતા ।

વિદ્યામીપ્સિનં નચિકેતસં મન્યે ન ત્વા કામા બહવોઽલોલુપન્ત ॥

યા અવિદ્યા=જે અવિદ્યા, ચ વિદ્યા હિતિ જ્ઞાતા=અને વિદ્યાના
 નામથી પ્રસિદ્ધ છે, ઇતે=આ બંને, દૂરમ્ વિપરીતે=પરસ્પર અત્યંત
 વિપરીત (અને), વિષૂચી=લિન લિન ફળ આપનારી છે, નચિકેતસમ્=
 (તમને) નચિકેતાને, વિદ્યામીપ્સિનં મન્યે=હું વિદ્યાનો જ અલિલાષી

માનું છું, (કેમ કે), ત્વાં બહવઃ કામાઃ=તમને ઘણા બધા ભોગો, ન અભોક્ષ્યન્ત-કાઈ રીતે પણ લલચાવી શક્યા નહીં. ૪

જે વિદ્યા અને અવિદ્યારૂપથી જાણવામાં આવેલી છે તે બન્ને અત્યંત વિરુદ્ધ સ્વભાવવાળી અને વિપરીત રૂળ આપનારી છે. હું નચિકેતાને (તમને) વિદ્યાનો અભિલાષી માનું છું કેમકે તમને અનેક પ્રકારના ભોગો (કાઈ પણ રીતે) લલચાવી શક્યા નહીં. ૪

ભાષ્ય : આ બંને પ્રકાશ અને અંધકારની પેઠે વિવેક અને અવિવેકરૂપ હોવાથી 'દૂરમ્' અર્થાત્ એ બે વચ્ચે મહાન અંતર હોવા સાથે એકબીજાથી વિપરીત છે-પરસ્પર એકબીજાથી વીંટળાયેલાં છે; વળી વિષૂચી અર્થાત્ વિવિધ પ્રકારની ગતિવાળાં એટલે કે એ બંને તરવો સંસાર અને મોક્ષના હેતુરૂપ હોવાથી જુદા જુદા પ્રકારના રૂળથી યુક્ત છે. એવાં એ તરવો ક્યાં છે? એ વિષે કહે છે કે, પંડિતો વડે શ્રેયને વિષય કરનારી અવિદ્યા તથા શ્રેયને વિષય કરનારી વિદ્યારૂપથી તે તરવો જાણવામાં આવે છે. તે બંનેમાં તને નચિકેતાને હું વિદ્યાનો અભિલાષી અર્થાત્ વિદ્યાનો અર્થી માનું છું. શાથી એમ માનું છું? એનું કારણ એ છે કે, અવિવેકાઓની છુદ્ધિને લોભાવનારા અપ્સરા વગેરે અનેક પ્રકારના ભોગો પણ તને લોભાવી શક્યા નહીં-તેમણે તારા હૃદયમાં પોતાને ભોગવવાની ઇચ્છા ઉત્પન્ન કરીને તેને શ્રેયના માર્ગથી વિચલિત કર્યો નહીં; એટલા માટે હું તને વિદ્યાનો અર્થી એટલે શ્રેયનો અધિકારી માનું છું-આ એનો આશય છે. ૪

અવિદ્યામાં ક્ષાયેલાઓની દુર્દશા

પરંતુ જેઓ સંસારના અધિકારી છે—

અવિદ્યાયામન્તરે વર્તમાનાઃ સ્વયં ધીરાઃ પષ્ટિતંમન્યમાનાઃ ।

દન્દ્રમ્યમાણાઃ પરિચન્તિ મૂઢા અન્ધેનૈવ નીયમાના યથાન્ધાઃ ॥૫

અવિદ્યાયામન્તરે વર્તમાનાઃ=અવિદ્યામાં રહેવા છતાં, સ્વયં ધીરાઃ= પોતાની જાતને બુદ્ધિમાન (અને), પઞ્ચિતમ્ મન્યમાનાઃ=વિદ્વાન માનનારા, મૂઢાઃ=(લોગને ઇચ્છનારા) તે મૂર્ખ માણસો, દન્દ્રમ્પમાણાઃ=વિવિધ યોનિઓમાં ચારે ચારે જાણુ ભટક્યા કરી, (તથા) પરિચિન્તિ=બરાબર તેવી જ રીતે અથડાતા રહે છે, યથા=જેવી રીતે, અન્વેન એવ નીચમાનાઃ=આંધળા વડે દોરાતા, અન્ધાઃ=આંધળાઓ પોતાના ઇષ્ટ સ્થળે ન પહોંચતાં આમતેમ ભટકતા-અથડાતા કષ્ટ પામે છે. ૫

તે અવિદ્યામાં રહેનારા, પોતાની જાતે જ મહાન બુદ્ધિ-શાળી બની બેઠેલા ને પોતાને પંડિત માનનારા મૂર્ખ-માણસો આંધળા વડે દોરાતા આંધળા માણસની પેઠે અનેક કુટિલ ગતિઓની ઇચ્છા કરતા રહીને ભટકતા ફરે છે. ૫

બ્રાહ્મ્ય : તેઓ ગાઢ અંધકાર જેવી અવિદ્યામાં ફસાયેલા રહી પુત્ર-પશુ વગેરે અનેક તૃણરૂપી જાળમાં બંધાઈને વ્યવહારમાં લાગેલા રહે છે. જેવી રીતે આંધળા માણસ વડે દોરાઈ વિષમ માર્ગમાં ભઈ જવાતા ઘણા આંધળાઓ મહાન અનર્થને ગ્રાહ થાય છે; અર્થાત્ ભારે મુશ્કેલીમાં મુકાઈ જાય છે તેવી જ રીતે ‘અમે મોટા ધીર એટલે બુદ્ધિમાન છીએ ને પંડિત અર્થાત્ શાસ્ત્રોમાં કુશળ છીએ’ આ પ્રમાણે પોતાની જાતને માનનારા તે મૂઢ-અવિવેકી પુરુષો નાના પ્રકારની અત્યંત કુટિલ ગતિઓની ઇચ્છા કરતા રહી જરા, મરણ અને રોગ વગેરે દુઃખોથી પિડાઈને આમતેમ ભટકતા ફરે છે. ૫

એટલા માટે મૂઢતાને લીધે—

ન સામ્યરાયઃ પ્રતિભાતિ બાલં પ્રમાદ્યન્તં વિત્તમોહેન મૂઢમ્ ।

અર્થ લોકો નાસ્તિ પર इति मानी पुनः पुनर्ब्रशमापद्यते मे ॥६॥

વિત્તમોહેન મૂઢમ્=આ પ્રમાણે સંપત્તિના મોહથી મૂઢ બનેલાને, પ્રમાદ્યન્તમ્ બાલમ્=હમેશાં પ્રમાદ કરનારા અજ્ઞાનીને, સામ્યરાયઃ=પરલોક, ન પ્રતિભાતિ=સૂઝતો નથી, અયમ્ લોકઃ=(તે એમ સમજે છે કે) આ

પ્રત્યક્ષ દેખાતો લોક જ સત્ય છે, પરઃ ન અસ્તિ=એના સિવાય બીજું
(સ્વર્ગ-નરક વગેરે) કાંઈ પણ નથી, इति मानी=આ પ્રમાણે માન-
નારો અભિમાની માણુસ, पुनः पुनः=વારંવાર, मे वशम्=મારા
(યંમરાજના) તાબામાં, आपद्यते=આવે છે. ૬

ધનના મોહથી અંધ બનેલા ને પ્રમાદી તે મૂર્ખ માણુ-
સને પરલોકનું સાધન સૂઝતું નથી. આ લોક છે, પરલોક નથી,
એમ માનનારો માણુસ વારંવાર મારા વશમાં આવે છે. ૬

भाष्य : તેને પરલોકનો ખ્યાલ જ આવતો નથી. મરણ પછી
જેના અતિ ગમન કરવામાં આવે છે તેને સામ્પરાય-પરલોક કહેવામાં
આવે છે. તેની પ્રાપ્તિ જ જેનું પ્રયોજન છે તે સાધનવિશેષ શાસ્ત્રીય
સામ્પરાય છે. તે બાળ અર્થાત્ અવિવેકી પુરુષની સમક્ષ પ્રકાશિત
થતું નથી; અર્થાત્ તેના ચિત્ત આગળ તે ઉપસ્થિત થતું નથી. તેવી
જ રીતે જે પ્રમાદ કરનારો છે-જેનું ચિત્ત પુત્ર-પશુ વગેરે પ્રયો-
જનોમાં જ આસક્ત છે ને જે ધનના મોહથી અર્થાત્ ધનનિમિત્તના
અવિવેકથી મૂઢ છે. અર્થાત્ અજ્ઞાનથી ઘેરાયેલો છે (તે મૂઢને
પરલોકનું સાધન સૂઝતું નથી.) 'આ જે સ્ત્રી અને અન્ન-પાનાદિ
વિશિષ્ટ દેખાતો લોક છે બસ તે જ છે, એનાથી બીજે કાંઈ (સ્વર્ગાદિ)
લોક નથી.' આ પ્રમાણે માનનારો માણુસ વારંવાર જન્મ લઈ
મારે (મૃત્યુને) તાબે થાય છે; અર્થાત્ તે જન્મ-મરણરૂપ દુઃખ-
પરંપરા પર આરૂઢ થયેલો હોય છે. ધણું કરીને આ લોક આવા જ
પ્રકારનો છે. ૬

આત્મજ્ઞાનની દુર્લભતા

श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्यः शृण्वन्तोऽपि बहवो यं न विद्युः ।

आश्रयो वक्ता कुशलोऽस्य लब्धाश्रयो ज्ञाता कुशलानुशिष्टः ॥७॥

યઃ बहुभिः=જે (આત્મતત્ત્વ) ધણું જાણે તો, श्रवणाय अपि= સાંભ-
ળવા માટે પણ, न लभ्यः=મળતું નથી, यम्=જેને, बहवः=ધણું માણુસો,

શૃણ્વન્તઃ અપિ=સાંભળીને પણ, ન વિદ્યુઃ=સમજી શકતા નથી, અસ્ય=એવા આ ગૂઢ આત્મતત્ત્વનું, વક્તા આશ્ચર્યઃ=વર્ણન કરનારો મહાપુરુષ આશ્ચર્યમય છે (ઘણો દુર્લભ છે), લબ્ધા કુશલઃ=તેને પ્રાપ્ત કરનારું પણ અતિ કુશળ (સફળ જીવન) કોઈક જ હોય છે, કુશલાનુશિષ્ટઃ= તે જેને તત્ત્વની પ્રાપ્તિ થઈ ગઈ છે એવા જ્ઞાની મહાપુરુષ વડે શિક્ષણ પામેલો, જ્ઞાતા=આત્મતત્ત્વને જાણનારો પણ, આશ્ચર્યઃ=આશ્ચર્યમય છે (અત્યંત દુર્લભ છે). ૭

જે (આત્મા) ઘણાઓને તેા સાંભળવા માટે પણ મળતો નથી, જેને વિષે અનેકો સાંભળ્યા પછી તેને સમજતા નથી કે સમજી શકતા નથી તે આત્મતત્ત્વનું નિરૂપણ કરનારો પણ આશ્ચર્યરૂપ છે અર્થાત્ ઘણો દુર્લભ છે, તેને પ્રાપ્ત કરનારો પણ કોઈ નિપુણ પુરુષ જ હોય છે; તેમ જ કુશળ આચાર્ય વડે ઉપદેશ કરાયેલો તેને જાણનારો પણ આશ્ચર્યરૂપ એટલે અત્યંત દુર્લભ છે. ૭

ભાષ્ય : જે આત્મા ઘણાઓને તેા સાંભળવા પણ મળતો નથી; તે ખીબ ઘણા અભાગી, અશુદ્ધચિત્ત માણસો જે આત્મતત્ત્વને સાંભળીને પણ જાણી શકતા નથી; એટલું જ નહિ, એનો વક્તા પણ આશ્ચર્ય અર્થાત્ અદ્ભુત જેવો જ છે-તે પણ ઘણાઓમાંથી કોઈક જ હોય છે. વળી સાંભળ્યા પછી પણ આ આત્માને પ્રહણ કરનારો તેા અનેકોમાં કોઈ નિપુણ પુરુષ જ હોય છે, કેમ કે (આત્મદર્શનમાં) કુશળ આચાર્ય જેને ઉપદેશ કર્યો હોય એવો એનો જ્ઞાતા પણ આશ્ચર્યરૂપ જ છે. ૭

કેમ કે-

ન નરેણાવરેણ પ્રોક્ત એવ સુવિજ્ઞેયો બહુધા ચિન્ત્યમાનઃ ।

અનન્યપ્રોક્તે ગતિસ્ત્ર નાસ્તિ અળીયાન્હ્યતર્ક્યમણુપ્રમાણાત્ ॥૮॥

અવરેણ નરેણ પ્રોક્તઃ=અલ્પરા મતુષ્ય વડે કહેવાયાર્થી, બહુધા

ચિન્ત્યમાનઃ=(ને તે પ્રમાણે) ઘણી રીતે ચિંતન કર્યા છતાં પણ,
 एषः=આ આત્મતત્ત્વ, સુવિશેષઃ ન=સહેળે સમજાય તેવું નથી, અનન્ય-
 પ્રોક્તે=કોઈ બીજા જ્ઞાની પુરુષ વડે ઉપદેશ ન કરવામાં આવે તો,
 अत्र गतिः न अस्ति=આ વિષયમાં મનુષ્યનો પ્રવેશ થતો નથી, हि
 अणुप्रमाणात्=કેમ કે આ અત્યંત સૂક્ષ્મ વસ્તુ કરતાં પણ, अणीयान्=
 વધુ સૂક્ષ્મ છે, अतर्क्यम्=(એટલા માટે) તર્કથી અતીત છે અર્થાત્
 એના વિષે તર્ક પણ કરી શકાતો નથી. ૮

अनेक रीते चिंतन करायेલો आ आत्मा अल्पज्ञ
 मनुष्य वडे જણાવાતાં સારી રીતે સમજી શકાય તેવો
 નથી. અભેદદર્શી કોઈ બીજા જ્ઞાની પુરુષ આ આત્મતત્ત્વ
 વિષે ઉપદેશ ન કરે તો આ વિષયમાં મનુષ્યનો પ્રવેશ
 થતો નથી કેમકે અત્યંત સૂક્ષ્મ વસ્તુ કરતાં પણ વધુ
 સૂક્ષ્મ છે ને અતર્ક્ય હોવાથી દુર્વિશેષ પણ છે. ૮

भाष्य : आ आत्मा, જેને વિષે તમે મને પૂછી રહ્યા છો તે
 કોઈ અવર-હીન અર્થાત્ અલ્પબુદ્ધિ મનુષ્યના કહેવાથી સારી રીતે
 જાણી શકાય તેવો નથી; કારણ કે વાદીઓ અસ્તિ-નાસ્તિ (છે-નથી)
 કર્તા-અકર્તા તેમ જ શુદ્ધ-અશુદ્ધ આ પ્રમાણે અનેક રીતે એ
 આત્માનું ચિંતન કરતા હોય છે.

વારુ, તો પછી એ (આત્મા) કઈ રીતે જાણી શકાય છે ?
 એ વિષે કહે છે : અનન્યપ્રોક્ત-અનન્ય અર્થાત્ પોતાના પ્રતિપાદ
 બ્રહ્મસ્વરૂપને પ્રાપ્ત થયેલા અપૃથગ્દર્શી એટલે અભેદ દષ્ટિવાળા
 આચાર્યના કહેવાથી આ આત્મામાં અસ્તિ-નાસ્તિરૂપ ગતિ એટલે
 ચિંતા નથી; કારણ કે આત્મા સર્વ વિકલ્પોની ગતિથી રહિત છે.

અથવા અનન્યપ્રોક્ત-પોતાના સ્વરૂપભૂત અનન્ય આત્મા વિષે
 ગુરુ વડે ઉપદેશ કરવામાં આવતાં અન્ય જ્ઞેય વસ્તુનો અભાવ
 થવાને લીધે તેમાં કોઈ ગતિ અર્થાત્ બીજા કોઈ અવગતિ (જ્ઞાન)

રહેતી નથી; કારણ કે આત્માના એકત્વનું વિજ્ઞાન જ્ઞ જ્ઞાનની પરા-
નિષ્ઠા છે, એટલે જેવ વસ્તુનો અભાવ થયા પછી અન્ય કોઈ ગતિ
અહીં બાકી રહેતી નથી; અથવા તે અનન્ય અર્થાત્ સ્વાત્મભૂત
આત્મતત્ત્વનો ઉપદેશ અપાયા પછી સંસારની ગતિ રહેતી નથી;
કારણ કે તે પછી તરત જ આત્મવિજ્ઞાનના ફળરૂપ મોક્ષની પ્રાપ્તિ
થાય છે.

અથવા હવે પછી જેનું વર્ણન કરવામાં આવશે તે પ્રજ્ઞાત્મભૂત
આચાર્યે ઉપદેશ કરેલા આ આત્મતત્ત્વમાં અગતિ-અનવબોધ અર્થાત્
અપરિજ્ઞાન રહેતું નથી; એટલે આચાર્યની પેઠે તે જોતાને પણ
'તે (પ્રજ્ઞા) હું છું.' આ આત્મવિષયક જ્ઞાન થઈ જ જાય છે.

આ પ્રમાણે શાસ્ત્રને જાણનારા આચાર્યે અભિનરૂપથી કહેલો
આત્મા સારી પેઠે જાણી શકાય છે, એમ ન થાય તો આ આણુ
જેવડી વસ્તુ કરતાં પણ આણુ થઈ જાય છે; જોતાની બુદ્ધિના કેવળ
તર્ક વડે એનું જ્ઞાન થઈ શકતું નથી. વળી જો કોઈ પુરુષ તર્ક
વડે તે આણુ જેવડા આત્માને સ્થાપિત કરે તોપણ ખીજે કોઈ
તેના કરતાં પણ આણુતર ને વળી ત્રીજે તેના કરતાંય અત્યંત આણુ
અર્થાત્ આણુતમ આત્મા સ્થાપિત કરી દેશે; કારણ કે કુતર્ક ક્યાંય
અટકતો નથી. ૮

नैषा तर्केण मतिरापनेया प्रोक्तान्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ट ।

यां त्वमापः सत्यवृत्तिर्वतासि त्वादङ्गो भूयान्नचिकेतः प्रष्टा ॥

પ્રેષ્ટ-હે પ્રિયતમ ! યામ્ ત્વમ્ આપઃ=જે તમે પામ્યા છે, एषा मतिः=
(તે) આ બુદ્ધિ, तर्केण न आपनेया=તર્કથી મળી શકતી નથી. (આ
તો), अन्येन प्रोक्ता एव=ખીજા વડે કહેવાયેલી જ, सुज्ञानाय=આત્મજ્ઞાન-
માં નિમિત્ત, (मतिः)=થાય છે. वत=ખરેખર, (तमे) सत्यवृत्तिः=
ઉત્તમ ધૈર્યવાન, असि=છો, नचिकेतः હે નચિકેતા ! (અમે ઇચ્છીએ
છીએ કે), त्वादङ्ग=તમારા જેવો જ. प्रष्टा=પૂછનારો, नः भूयात्=અમને

મળ્યા કરે. ૯

હે વત્સ ! સમ્યક્ જ્ઞાન માટે શુષ્ક તાર્કિક આચાર્યથી ભિન્ન એવા શાસ્ત્રના જાણુનારાં આચાર્યે કહેલી આ બુદ્ધિ જેને તમે પામ્યા છો તે તર્કથી મળી શકતી નથી. ખરેખર ! તમે ઉત્તમ ધૈર્યવાળા છો. હે નચિકેતા ! અમને તમારા જેવો જ પ્રશ્ન પૂછનારો મળ્યા કરે. ૯

ભાષ્ય : એટલા માટે અભેદદર્શી આચાર્યે ઉપદેશેલા આત્મામાં ઉત્પન્ન થયેલી જે આ શાસ્ત્રપ્રતિપાદ આત્મવિષયક મતિ છે તે વિતર્ક માત્રથી પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય નથી; અથવા (એમ સમજે કે) આ આત્મબુદ્ધિ તર્કશક્તિથી ત્યાગ કરવા યોગ્ય નથી; કારણ કે તાર્કિક તે અધ્યાત્મશાસ્ત્રથી અગ્નાયુ હોય છે. તે ખોતાની બુદ્ધિની કલ્પના કરી મન ક્ષાવે તે બોલ્યા કરે છે; તેથી હે પ્રેષ્ટ-વત્સતમ ! આ જે શાસ્ત્રજનિત આત્મબુદ્ધિ છે તે તે તાર્કિકથી ભિન્ન કોઈ શાસ્ત્ર જાણુનારા આચાર્ય ઉપદેશ કરે તે જ તે સમ્યક્જ્ઞાનનું કારણ બને છે.

હીક, તે પછી તર્કથી ન મળી શકે એવી મતિ કઈ છે ? તે વિષે કહે છે : જે મતિને તેં મારા વરબ્રહ્માનથી પ્રાપ્ત કરી છે, તે તારી ધૃતિ સત્ય અર્થાત્ વ્યર્થ પદાર્થને વિષય કરનારી છે માટે તે સત્યધૃતિ છે. 'વત્સ' આ અપ્યયથી દયા કરતા ધમરાજ હવે પછી કહેવામાં આવનારા વિદ્વાનની સ્તુતિ માટે નચિકેતાને કહે છે : 'હે નચિકેતા ! અમને તારા જેવો પ્રશ્ન કરનારો ખીજે પુત્ર અથવા શિષ્ય મળે; પરંતુ તે પણ તારા જેવો જ મળે.' ૯

કર્મફળની અનિત્યતા

જાનામ્યહં શેવધિરિત્યનિત્યં ન હ્યધુવૈઃ પ્રાપ્યતે હિ ધ્રુવં તત્ ।
તતો મયા નાચિકેત્તશ્ચિતોઽગ્નિરનિત્યૈર્દ્રવ્યૈઃ પ્રાપ્તવાનસ્મિ નિત્યમ્ ॥

અહં જાનામિ=હું જાણું છું કે, શેવધિઃ=કર્મફળરૂપ નિધિ, અનિત્યમ્

इति=अनित्य छे, हि अघ्नवैः=कारणु के अनित्य (विनाशशील) वस्तु-
 अर्था, तत् ध्रुवम्=ते नित्य (तत्त्व) परमात्मा, न हि प्राप्यते=मणा
 शकतो नथी, तत्=तेथी मया=એટલે મારા વડે (કર્તાવ્યબુદ્ધિથી),
 अनित्यैः द्रव्यैः=अनित्य पदार्थोथी, नाचिकेतः=नाचिकेत नामना, अग्निः
 चित्तः=अग्निनुं ययन करवामां आव्युं (अनित्य लोकोनी प्राप्ति माटे
 नछि, એથી તે નિષ્કામભાવની અપૂર્ણ શક્તિથી હું), नित्यम्=नित्य
 वस्तु परमात्माने, प्राप्तवान् अस्मि=પામ્યો છું. ૧૦

હું એ જાણું છું કે, કર્મફળરૂપનિધિ અનિત્ય છે.
 કારણુ કે અનિત્ય સાધનોથી તે નિત્ય (આત્મા) પ્રાપ્ત
 કરી શકાતો નથી; એટલે મારા વડે નાચિકેત અગ્નિનું
 યયન કરવામાં આવ્યું. તે અનિત્ય પદાર્થોથી જ હું
 (આપેક્ષિક) નિત્ય (યમરાજના સ્થાન)ને પામ્યો છું. ૧૦

भाष्य : जेने माटे निधि(पञ्जना)नी जेम प्रार्थना करवामां
 आवे छे ते कर्मफलरूप निधि ज 'शेवधि' छे. आ अनित्य छे
 जेम हूं ज्ञाणुं छुं; पणी आ अनित्य अर्थात् अस्थिर साधनोथी
 ते परमात्मा नामने नित्य-स्थिर निधि मेणवी शकतो नथी; इम
 के जे निधि अनित्य सुखस्वरूप छे ते ज अनित्य पदार्थोथी प्राप्त
 थाय छे. एटला माटे 'अनित्य साधनोथी नित्यनी प्राप्ति थती नथी'
 એવું જાણ્યા છતાંય મેં નાચિકેત અગ્નિનું યયન કર્યું હતું; અર્થાત્
 પશુ વગેરે અનિત્ય પદાર્થોથી સ્વર્ગસુખના સાધનસ્વરૂપ તે અગ્નિને
 મેળવ્યો હતો તેનાથી મેં અધિકાર મેળવીને આપેક્ષિક નિત્ય સ્વર્ગ
 નામના યામ્ય સ્થાનને મેળવ્યું છે. ૧૦

नचिकेताना त्यागनी प्रशंसा

कामस्याग्निं जगतः प्रतिष्ठां क्रतोरनन्त्यमभयस्य पारम् ।

स्तोममहदुरुगायं प्रतिष्ठां दृष्ट्वा धृत्या धीरो नचिकेतोऽत्यस्त्राक्षीः ॥

નચિકેતઃ=હે નચિકેતા, કામસ્ય આસિમ્=જે સર્વ પ્રકારના ભોગોની અવધિ છે, જગતઃ પ્રતિષ્ઠામ્=જે જગતનો આધાર છે, વ્રતોઃ અનન્ત્યમ્= યજ્ઞનું ચિરસ્થાયી ફળ છે, અમયસ્ય પારમ્=નિર્ભયતાની અવધિ છે, (અને) સ્તોમમહત્=સ્તુતિ કરવા યોગ્ય તેમ જ મહત્વપૂર્ણ છે (તથા), ઉરુગાયત્=વેદોમાં જેના ગુણો નાના પ્રકારથી ગાવામાં આવ્યા છે, પ્રતિષ્ઠામ્=(અને) જે લાંબા સમય સુધી રહેતાર છે એવા સ્વર્ગલોકને દષ્ટ્વા ઘૃત્યા=જોઈને પણ તમે ધૈર્યપૂર્વક, અત્મહાક્ષીઃ=તેનો ત્યાગ કર્યો, (અતઃ)=તેથી હું માતું છું કે, ધીરઃ (અસિ)=(તમે ઘણા જ) બુદ્ધિમાન છો. ૧૧

હે નચિકેતા ! તમે તો ઘણા જ બુદ્ધિમાન છો, ભોગોની સમાપ્તિ (અવધિ), જગતની પ્રતિષ્ઠા અર્થાત્ જગતનો આધાર, યજ્ઞનું ચિરસ્થાયી ફળ, નિર્ભયતાની મર્યાદા તેમ જ સ્તુતિ કરવા યોગ્ય અને વેદોમાં જેનાં અનેક પ્રકારે ગુણુગાન કરવામાં આવ્યાં છે તે જે ચિરસ્થાયી છે એવા અણિમાદિ ઐશ્વર્યથી યુક્ત સ્વર્ગલોકને જોઈને પણ તમે ધૈર્યપૂર્વક તેનો ત્યાગ કર્યો એ કંઈ સાધારણ વાત નથી. ૧૧

ભાષ્ય : પરંતુ હે નચિકેતા ! તમે તો ધીર-બુદ્ધિમાન બનીને કામનાઓની પ્રાપ્તિ-સમાપ્તિને-ક્રમ કે આ (હિરણ્યગર્ભ પદ)માં જ સર્વ કામનાઓ સમાપ્ત થઈ બંધ છે તથા સર્વાત્મક હોવાને લીધે અધ્યાત્મ, અધિભૂત ને અધિદેવરૂપ જગતની પ્રતિષ્ઠા અર્થાત્ આશ્રયને, યજ્ઞના અનન્ત્ય-આનન્ત્ય એટલે અનંત ફળ હિરણ્યગર્ભ પદને, અભયની પાર અર્થાત્ પરાનિજ્ઞાને અને સ્તોમ-સ્તુત્ય તેમ જ મહાન-અણિમાદિ ઐશ્વર્ય વગેરે અનેક ગુણોના સમૂહથી યુક્ત, આ પ્રમાણે જે સ્તોમ છે તે મહાન પણ છે એમ સર્વાત્કૃષ્ટ હોવાને લીધે સ્તોમ-મહત્ ઉરુગાય-વિસ્તીર્ણુ ગતિને તથા પ્રતિષ્ઠા-પોતાની સર્વાત્મ સ્થિતિ

જોઈને પણ તેનો ધૈર્યપૂર્વક ત્યાગ કર્યો; અર્થાત્ કૃષ્ણ પર એટલે શ્રેષ્ઠ વસ્તુની જ ઇચ્છા કરતા રહીને આ સંપૂર્ણ સાંસારિક ભોગ-સમૂહનો પરિત્યાગ કર્યો; ખરેખર તમે ઉત્કૃષ્ટ ગુણોવાળા છો. ૧૧

આત્મજ્ઞાનનું ફળ

તં દુર્દર્શં ગૂઢમનુપ્રવિષ્ટં ગુહાહિતં ગહ્વરેષ્ટં પુરાણમ્ ।

અધ્યાત્મયોગાધિગમેન દેવં મત્વા ધીરો હર્ષશોકો જહાતિ ॥ ૧૨

ગૂઢમ્=યોગમાયાના પડદામાં છુપાયેલા, અનુપ્રવિષ્ટમ્=સર્વવ્યાપી, ગુહાહિતમ્=સર્વના હૃદયરૂપી ગુહામાં રહેલો (તેથી) ગહ્વરેષ્ટમ્=સંસારરૂપ ગહન વનમાં રહેનારા, પુરાણમ્=સનાતન એવા, તમ્ દુર્દર્શમ્ દેવમ્=ભાગ્યે જ જોવામાં આવતા તે પરમાત્મ દેવને, ધીરઃ=શુદ્ધ બુદ્ધિથી યુક્ત સાધક, અધ્યાત્મયોગાધિગમેન=અધ્યાત્મયોગની પ્રાપ્તિ વડે, મત્વા=માનીને, હર્ષશોકો જહાતિ=હર્ષ અને શોકને છોડી દે છે. ૧૨

યોગમાયાના પડદામાં છુપાયેલા, સર્વવ્યાપી, હૃદયરૂપી ગુહામાં રહેલા, સંસારરૂપ ગહન વનમાં રહેનારા, સનાતન અને ભાગ્યે જ જોવામાં આવતા એવા અને પરમાત્મદેવને શુદ્ધ બુદ્ધિથી યુક્ત સાધક—અધ્યાત્મયોગની પ્રાપ્તિથી જાણીને બુદ્ધિમાન પુરુષ હર્ષ અને શોકને છોડી દે છે. ૧૨

ભાષ્ય : જે આત્માને તમે જાણવા ઇચ્છો છો તે અતિ સૂક્ષ્મ હોવાને લીધે દુર્દર્શ છે. મુશ્કેલીથી જેનાં દર્શન થઈ શકે તેને દુર્દર્શ કહેવાય છે, ગૂઢ અર્થાત્ ગહન સ્થાનમાં અનુપ્રવિષ્ટ એટલે શબ્દાદિ પ્રાકૃત વિષયવિકારરૂપ વિજ્ઞાનથી છુપાયેલા, ગુહા—બુદ્ધિમાં ઉપલબ્ધ હોવાને લીધે તેમાં જ સ્થિત તથા ગહવરેષ્ટ—ગહવર—વિષમ અર્થાત્ અનેક અતર્થોથી ઘેરાયેલા સ્થાનમાં રહેનારા દેવને જાણીને ધીર પુરુષ હર્ષ અને શોકને છોડી દે છે; કારણ કે આત્મા આ પ્રમાણે ગૂઢ સ્થાનમાં પ્રવેશેલો અને બુદ્ધિમાં રહેલો છે તેથી તે ગહવરેષ્ટ છે

તેમ જ ગાહવરેષ્ઠ હોવાને લીધે જ દુર્દર્શ છે.

તે પુરાણ એટલે પુરાતન દેવને, ચિત્તને વિષયોથી દૂર કરીને આત્મામાં જોડવારૂપ અધ્યાત્મયોગની પ્રાપ્તિ વડે જાણીને ધીર પુરુષ પોતાને ઉત્કર્ષ અને અપકર્ષનો અભાવ થઈ જવાથી હર્ષ-શોકને સર્વ રીતે છોડી દે છે. ૧૨

વળા :

एतच्छ्रुत्वा सम्परिगृह्य मर्त्यः प्रवृह्य धर्म्यमणुमेतमाप्य ।

स मोदते मोदनीयं हि लब्ध्वा विवृतं सन्न नचिकेतसं मन्ये ॥

મર્ત્યઃ=મનુષ્ય (જ્યારે) એતન્=આ, ધર્મ્યમ્=ધર્મમય (ઉપદેશને), શ્રુત્વા=સાંભળીને, સમ્પરિગૃહ્ય=સારી રીતે ગ્રહણ કરીને, પ્રવૃહ્ય=(અને) તે પર વિવેકપૂર્વક વિચાર કરીને, એતમ્=આ, અણુ=સૂક્ષ્મ આત્મતત્ત્વને, આપ્ય=જાણીને અનુભવ કરી લે છે, (ત્યારે), સઃ=તે, મોદનીયમ્=આનંદસ્વરૂપ પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમને, લબ્ધ્વા=પામીને, હિ મોદતે=આનંદમાં જ મગ્ન થઈ જાય છે, નચિકેતસમ્=(તમે) નચિકેતાને માટે વિવૃત્તમ્ સન્ન મન્યે=(હું) પરમ ધામનાં દ્વાર ઊઘડેલાં માનું છું. ૧૩

મનુષ્ય જ્યારે આ ધર્મમય ઉપદેશ સાંભળીને, સારી રીતે ગ્રહણ કરીને અને તે પર વિવેકપૂર્વક વિચાર કરીને આ સૂક્ષ્મ આત્મતત્ત્વને જાણીને અનુભવ કરી લે છે, ત્યારે તે આનંદસ્વરૂપ પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમને પામીને આનંદમાં જ મગ્ન થઈ જાય છે. નચિકેતા માટે હું પરમ ધામનાં દ્વાર ઊઘડેલાં માનું છું. ૧૩

ભાષ્ય : હવે જેનું હું વર્ણન કરીશ તે આત્મતત્ત્વને સાંભળીને આચાર્યની કૃપાથી સારી પેઠે આત્મભાવથી ગ્રહણ કરી મરણુધર્મા મનુષ્ય આ ધર્મ્ય-ધર્મવિશિષ્ટ આત્માને શરીર વગેરેથી પૃથક્ કરીને તથા આ આણુ અર્થાત્ સૂક્ષ્મ અને મોદનીય, હર્ષયોગ્ય આત્માને

પ્રાપ્ત કરી તે મરણશીલ વિદ્વાન આનંદ પામે છે. આ પ્રમાણે વિદ્વાન નચિકેતાને માટે હું બ્રહ્મભાવને ખુલ્લાં બારણાંવાળો હોવાનું માનું છું. અભિપ્રાય એ છે કે, હું તમને અર્થાત્ નચિકેતાને મોક્ષને યોગ્ય હોવાનું માનું છું. તમે મોક્ષને લાયક છો. ૧૩

(નચિકેતા બોલ્યા :) ભગવન્ ! જો હું મોક્ષને પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય હોઉં ને આપ મારા પર પ્રસન્ન હો તો :

સર્વથી અતીત વસ્તુવિષયનો પ્રશ્ન

અન્યત્ર ધર્માદન્યત્રાધર્માદન્યત્રાસ્માત્કૃતાકૃતાત્ ।

અન્યત્ર ભૂતાન્ન મવ્યાન્ન ચત્તત્પશ્યસિ તદ્વદ ॥૧૪॥

યત્ તત્=જે તે પરમેશ્વરને, ધર્માત્ અન્યત્ર=ધર્મથી અતીત, અધર્માત્ અન્યત્ર=અધર્મથી પણ અતીત, ત્=તેમ જ, અસ્માત્ કૃતાકૃતાત્= આ કાર્ય અને કારણરૂપ સંપૂર્ણ જગતથી પણ, અન્યત્ર= ભિન્ન, ન્= અને, ભૂતાત્ મવ્યાત્=ભૂત, વર્તમાન તેમ જ ભવિષ્ય ત્રણે કાળોથી તથા એમની સાથે સંબંધ રાખનારા પદાર્થોથી પણ, અન્યત્ર=પૃથક્, પશ્યસિ= (આપ) જાણો છો, તત્=તે, વદ=(મને) કહો. ૧૪

જે ધર્મથી અતીત અર્થાત્ જુદા છે, અધર્મથી પૃથક્ છે અને જે ભૂત, વર્તમાન તેમ જ ભવિષ્યથી પણ અન્ય છે ને એ ત્રણે કાળ સાથે સંબંધ રાખનારા પદાર્થોથી પણ ભિન્ન છે—એવું આપ જેને જુઓ છો—જાણો છો તે જ મને કહો. ૧૪

ભાષ્ય : જે ધર્મ એટલે શાસ્ત્રીય ધર્મનિહાન, તેનાં ફળ તથા (કર્તા, કરણ વગેરે) કારકોથી પૃથક્ છે; તેમ જ જે અધર્મથી ભિન્ન છે અને કૃત-કાર્મ તથા અકૃત કારણથી આ પ્રમાણે આ કાર્ય-કારણ (સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ પ્રયંચ)થી પણ પૃથક્ છે; એટલું જ નહીં પણ ભૂત અર્થાત્ વીતી ગયેલા, ભવ્ય આવનારા અને વર્તમાન કાળથી

પણુ અન્યત્ર છે; તાત્પર્ય એ છે કે, જે ત્રણે કાળથી પરિચિન્ન અર્થાત્ માપેલ નથી, એવી જે સર્વ વ્યવહારવિષયથી અતીત ભિન્ન વસ્તુને આપ જુઓ છો તે મને કહો. ૧૪

નચિકેતાએ પ્રમાણે પૂછવાથી પૂછેલી વસ્તુ અને તેના અન્ય વિશેષણને બતાવવાની ઇચ્છાથી યમરાજે કહ્યું :

ૐકારને ઉપદેશ

सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति ।
यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदसंग्रहेण ब्रवीम्योमित्येतत् ॥

સર્વે વેદાઃ=સર્વ વેદો, યત્ પદમ્=જે પરમ પદનું, આમનન્તિ=વાર-વાર પ્રતિપાદન કરે છે, ચ=અને, સર્વાણિ તપાંસિ=સર્વ તપો, યત્=જે પદનું વદન્તિ=લક્ષ્ય કરાવે છે, અર્થાત્ તે જેનાં સાધન છે, યત્ ઇચ્છન્તઃ=જેને યાહુંનારા સાધકગણુ, બ્રહ્મચર્યમ્=બ્રહ્મચર્યનું, ચરન્તિ=પાલન કરે છે, તત્ પદમ્=તે પદ, તે=તમને (હું) સંગ્રહેણ=સંક્ષેપથી, બ્રવીમિ=કહું છું, (તે છે) ઓમ્=ઓમ્, ઇતિ=એવો, एतत्=આ (એક અક્ષર). ૧૫

સર્વ વેદો જે પદનું વર્ણન કરે છે, સર્વ તપોને જેની પ્રાપ્તિનાં સાધન કહેવામાં આવે છે, જેની ઇચ્છાથી (મુમુક્ષુ જન) બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરે છે, તે પદ હું તમને સંક્ષેપમાં કહું છું. આ 'ૐ' જ તે પદ છે. ૧૫

भाष्य : सर्व वेदो जे पद अर्थात् गमन करवाना स्थानतुं अविलाग इपथी अर्थात् ऐकरपथी आमनन-प्रतिपादन करे छे. सर्व तपो पणु जेना माटे जे होवानुं कहे छे, अर्थात् ऐ तपो जे स्थाननी प्राप्ति माटे छे, जेनी कामनाथी गुरुगृहमां निवासइप ब्रह्मचर्य अथवा ब्रह्मप्राप्तिमां उपयोगी अन्य शार्धने साधन बनावे छे ते पदने, जेने के तमे जणुवा याहो छो तेने हूं संक्षेपमां कहुं छुं. आ 'ॐ' जे ते पद छे, आ जे 'ॐ' छे अटले जे 'ॐ' शब्दनुं वाच्य ने 'ॐ' जे

જેનું પ્રતીક છે, તે જ તે પદ છે, જેને તમે જાણવા ચાહો છો. ૧૫
એટલા માટે—

एतद्वैवाक्षरं ब्रह्म एतद्वैवाक्षरं परम् ।

एतद्वैवाक्षरं ज्ञात्वा यो यदिच्छति तस्य तत् ॥ १६ ॥

एतत्=આ, અક્ષરમ્ એવ હિ=અક્ષર જ, બ્રહ્મ=બ્રહ્મ છે, (અને)
एतत्=આ, અક્ષરમ્ એવ હિ=અક્ષર જ, પરમ્=પરબ્રહ્મ છે, હિ=તેથી,
एतत् એવ= આ જ, અક્ષરમ્=અક્ષરને, જ્ઞાત્વા=જાણીને, યઃ=જે, યત્=જેને
इच्छति=ઇચ્છે છે, તસ્ય=તેને, તત્=તે જ (મળી જાય છે). ૧૬

આ અક્ષર જ બ્રહ્મ છે, આ અક્ષર જ પર છે; આ
અક્ષરને જ જાણીને જે ઇચ્છા કરે છે તે જ તેનું થઈ
જાય છે. ૧૬

भाष्य : આ અક્ષર જ અપર બ્રહ્મ છે ને આ અક્ષર જ પર-
બ્રહ્મ છે. આ અક્ષર, તે બંનેનું પ્રતીક છે. આ અક્ષરને જ 'આ
જ ઉપાસ્ય બ્રહ્મ છે' એવું જાણીને જે પર અથવા અપર જે બ્રહ્મની
ઇચ્છા કરે છે તેને તે જ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. જે તેનું ઉપાસ્ય પરબ્રહ્મ
હોય તો માત્ર જાણી શકાય છે ને જે અપર બ્રહ્મ હોય તો પ્રાપ્ત
કરી શકાય છે. ૧૬

આમ છે તેથી—

एतदालम्बनं श्रेष्ठमेतदालम्बनं परम् ।

एतदालम्बनं ज्ञात्वा ब्रह्मलोके महीयते ॥ १७ ॥

एतत्=આ જ, શ્રેષ્ઠમ્=અતિ ઉત્તમ, આલમ્બનમ્=આલંબન છે,
एतत्=આ જ (સર્વનું), પરમ્ આલમ્બનમ્=અતિમ આલમ્બન છે, एतत्=આ,
आलम्बनम्=આલંબનને, જ્ઞાત્વા=જાણીને (સાધક), બ્રહ્મલોકે=
બ્રહ્મલોકમાં, મહીયતે=ગૌરવશાળી થાય છે. ૧૭

આ ઊંકાર જ પરબ્રહ્મ પરમાત્માની પ્રાપ્તિને માટે સર્વ

પ્રકારનાં આલંબનોમાંથી સર્વથી શ્રેષ્ઠ આલંબન છે ને આ જ સર્વનો અંતિમ આશ્રય છે. એનાથી અન્ય કોઈ આલંબન નથી. આ રહસ્યને સારી પેઠે જાણીને જે સાધક શ્રદ્ધા અને પ્રેમથી એને આશ્રયે રહે છે તે ખરેખર પરમાત્માની પ્રાપ્તિનું પરમ ગૌરવ પામે છે. ૧૭

માઘ્ય : આ (ઐકારરૂપ) આલંબન બ્રહ્મપ્રાપ્તિનાં (ગાયત્રી વગેરે) સર્વ આલંબનોમાં શ્રેષ્ઠ અર્થાત્ સર્વ કરતાં વધુ પ્રશંસનીય છે. પર અને અપર બ્રહ્મવિષયક હોવાને લીધે આ આલંબન પર અને અપરરૂપ છે; તાત્પર્ય એ છે કે, આ આલંબનને જાણીને સાધક બ્રહ્મલોક અર્થાત્ પરબ્રહ્મમાં સ્થિત થઈને ગૌરવશીલ બને છે, ને અપર બ્રહ્મમાં બ્રહ્મત્વને પામી બ્રહ્મની પેઠે ઉપાસનીય થાય છે. ૧૭

ઉપર કહેલા ‘અન્યત્ર ધર્માત્’ વગેરે શ્લોકની નચિકેતાએ પૂછેલા સર્વ વિશેષરહિત આત્માનો તથા મંદ અને મધ્યમ ઉપાસકો માટે અપર બ્રહ્મના પ્રતીક અને આલંબનરૂપથી ઐકારનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો. હવે જેનું આલંબન ઐકાર છે તે આત્માના સ્વરૂપનો સાક્ષાત્ નિર્ણય કરવાની ઇચ્છાથી આ કહેવામાં આવે છે :

આત્મસ્વરૂપનિરૂપણ

ન જાયતે મ્રિયતે વા વિપશ્ચિન્નાયં કુતશ્ચિન્ન વભૂવ કશ્ચિત્ ।

અજો નિત્યઃ શાશ્વતોઽયં પુરાણો ન હન્યતે હન્યમાને શરીરે ॥

વિપશ્ચિત્=નિત્ય જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા, ન જાયતે=જન્મતો નથી, ન વા મ્રિયતે=તેમ મરતો પણ નથી; અવમ્ ન=ન તો આ પોતે, કુતશ્ચિત્=કોઈથી થયો છે, (ન) (એનાથી), કશ્ચિત્=કોઈ પણ વભૂવ=થયું છે અર્થાત્ આ કોઈનું કર્તૃ નથી, તેમ કોઈનું કારણ પણ નથી, અવમ્=આ, અજઃ=અજન્મા; નિત્યઃ=નિત્ય, શાશ્વતઃ=હમેશાં એકસરૂપો રહેનારો (અને) પુરાણઃ=પુરાતન છે એટલે કે ક્ષય અને વૃદ્ધિથી

રહિત છે, શરીરે હન્યમાને=શરીરનો નાશ કરવામાં આવ્યા પછી પણ (એનો), ન હન્યતે=નાશ કરી શકાતો નથી. ૧૮

આ વિપશ્ચિત-મેધાવી આત્મા ઉત્પન્ન થતો નથી તેમ મરતો પણ નથી; આ પોતે કોઈથી થયો નથી તેમ એનાથી પણ કોઈ થયું નથી; અર્થાત્ આ કોઈનું કાર્ય નથી તેમ કોઈનું કારણ પણ નથી. આ અજન્મા, નિત્ય, હૃમેશાં એકસરળો રહેનારો અને પુરાતન છે એટલે કે ક્ષય અને વૃદ્ધિથી રહિત છે. શરીરનો નાશ થયા પછી પણ એનો નાશ કરી શકાતો નથી-એનો નાશ થતો નથી. ૧૮

ભાષ્ય : આ આત્મા ઉત્પન્ન થતો નથી તેમ મરતો પણ નથી. ઉત્પન્ન થનારી અનિત્ય વસ્તુમાં અનેક વિકાર હોય છે. અહીં આત્મામાં સર્વ વિકારોનો પ્રતિષેધ કરવા માટે 'ન જાયતે મ્રિયતે વા' આમ કહીને સર્વથી પ્રથમ તેમનામાંના જન્મ અને વિનાશરૂપ આદિ અને અંતના વિકારોનો નિષેધ કરવામાં આવે છે. ક્યારેય લુપ્ત ન થનારા ચૈતન્યરૂપ સ્વભાવને લીધે આત્મા વિપશ્ચિત અર્થાત્ મેધાવી છે.

વળી આ આત્મા ક્યાંકથી અર્થાત્ કોઈ અન્ય કારણથી ઉત્પન્ન થયો નથી તેમ અર્થાત્ રૂપે પોતાનાથી પણ થયો નથી. એટલા માટે આ આત્મા અજન્મા, નિત્ય અને શાશ્વત અર્થાત્ ક્ષયરહિત છે, જેમ કે જે અશાશ્વત હોય છે તે જ ક્ષીણ હોય છે. આ તો શાશ્વત છે તેથી પુરાતન પણ છે; અર્થાત્ પ્રાચીન હોઈને પણ નવીન જ છે; કારણ કે જે પદાર્થ અવયવોના ઉપચય(મેલ)થી નિષ્પન્ન કરાય છે તે જ 'અત્યારે નવો છે' એમ કહેવાય છે, જેમ કે ઘડો; પરંતુ આત્મા તેનાથી વિપરીત સ્વભાવવાળો છે એટલે તે પુરાણ-પુરાતન એટલે વૃદ્ધિથી રહિત છે. એ એવો હોવાથી શસ્ત્રાદિ વડે શરીરનો વધ કરવામાં આવ્યા છતાંય તે મરતો નથી. તેની હિંસા કરી શકાતી

નથી; અર્થાત્ શરીરમાં રહીને પણ તે આકાશની પેઠે નિર્લિપ્ત જ છે. ૧૮

હન્તા चेन्મન્યते हन्तु २ हतश्चेन्मन्यते हतम् ।

उभौ तौ न विजानीतौ नाय २ हन्ति न हन्यते ॥ १९ ॥

चेत्=જ્ઞે કોઈ, હન્તા=મારનાર વ્યક્તિ, હન્તુમ્=મારવામાં પોતાને સમર્થ, મન્યતે=(હોવાનું) માને છે (અને), ચેત્=જ્ઞે, હતઃ=(કોઈ) મરનારો, હત્તમ્=પોતાના આત્માને મરેલો, મન્યતે=માને છે (તો) તૌ ઉભૌ=તે બંનેય, ન વિજાનીતઃ=(આત્મસ્વરૂપને) જાણુતા નથી; (કેમ કે અયમ્=આ આત્મા, ન હન્તિ=(કોઈને) મારતો નથી (તેમ), ન હન્યતે= કોઈથી મરાતો પણ નથી. ૧૯

જ્ઞે કોઈ મારનાર વ્યક્તિ આત્માને મારવામાં પોતાને સમર્થ હોવાનું માને છે અને મરનારો તેને (પોતાના આત્માને) મરાયેલો માને છે; તો તે બંનેય જણુ તે- (આત્મસ્વરૂપ)ને જાણુતા નથી; કેમકે આત્મા કોઈને મારતો નથી તેમ તે કોઈથી મરાતો નથી. ૧૯

भाष्य : એવા પ્રકારના આત્માને પણ કેવળ દેહને જ આત્મા માનનારો કોઈ પુરુષ જ્ઞે કોઈને મારવાનો વિચાર કરે છે તે એમ માને છે કે હું એને મારીશ; તેમ જ બીજને મરનારો પણ ' હું મરાયો છું, ' એમ પોતાના આત્માને મરાયેલો હોવાનું માને તે બંને જણુ પોતાના આત્માને જાણુતા નથી; કારણુ કે આત્મા અવિકારી છે તેથી તે મારી શકતો નથી, તેમ જ આકાશની પેઠે અવિકારી હોવાથી તેને મારી પણ શકતો નથી, એટલા માટે ધર્માધર્માદિરૂપ સંસાર આત્માને ન જાણુનારાની જ સાથે સંબંધ રાખે છે, બ્રહ્મને જાણુનારા સાથે સંબંધ રાખતો નથી; કેમ કે શ્રુતિના પ્રમાણથી અને યુક્તિથી પણ બ્રહ્મજ્ઞાની વડે ધર્મ-અધર્મ વગેરે (કાર્યો) થઈ શકતાં નથી.

આમ છે તે પછી સુમુક્તુ પુરુષ આત્માને ક્યા રૂપથી જાણે છે, એ વિષે કહે છે :

અણોરણીયાન્મહતો મહીયાનાત્માસ્ય જન્તોર્નિહિતો ગુહાયામ્ ।
તમક્રતુઃ પશ્યતિ વીતશોકો ધાતુપ્રસાદાન્મહિમાનમાત્મનઃ ॥

અસ્ય જન્તોઃ=આ જીવાત્માના, ગુહાયામ્=હૃદયરૂપ ગુહામાં, નિહિતઃ=રહેનારો, આત્મા=પરમાત્મા, અણોઃ અણીયાન્=સૂક્ષ્મથી અતિસૂક્ષ્મ (અને), મહતઃ મહીયાન્=મહાનથી પણ મહાન છે, આત્મનઃ તમ્ મહિમાનમ્=પરમાત્માના તે મહિમાને, અક્રતુઃ=કામનારહિત (અને), વીતશોકઃ=ચિંતારહિત (કોઈ વિરલ સાધક), ધાતુપ્રસાદાત્=સર્વનો આધાર પરબ્રહ્મ પરમેશ્વરની કૃપાથી જ, પશ્યતિ=જોવા પામે છે. ૦

આજુથી પણ આજુ ને મહાનથી પણ મહાન આ આત્મા જીવની હૃદયરૂપ ગુહામાં રહેલો છે. નિષ્કામ અને ચિંતારહિત કોઈ વિરલ પુરુષ જ પોતાની ઇન્દ્રિયોના પ્રસાદથી અર્થાત્ સર્વના આધાર પરબ્રહ્મ પરમેશ્વરની કૃપાથી જ પરમાત્માના તે મહિમાને જોવા પામે છે.

ભાષ્ય : આત્મા આજુથી પણ આજુ અર્થાત્ સામા વગેરેના સૂક્ષ્મ કાજુથી પણ સૂક્ષ્મતર તેમ જ મહાનથી પણ મહાન અર્થાત્ પૃથ્વી વગેરે મહત્ પરિમાણવાળા પદાર્થોથી પણ મહત્તર છે. સંસારમાં આજુ અથવા મહત્પરિમાણવાળા જે કોઈ પણ વસ્તુ છે તે નિત્ય-સ્વરૂપ તે આત્માથી જ આત્મવાન (સ્વરૂપ સત્તાયુક્ત) થઈ શકે છે. આત્માથી ત્યજ્વતાં તે અસ્તિત્વ વિનાની અર્થાત્ સત્તારહિત થઈ જાય છે. માટે આ આત્મા જ આજુથી આજુ ને મહાનથી પણ મહાન છે. કારણ કે નામ અને રૂપવાળી સર્વ વસ્તુઓ એની ઉપાધિ છે. તે આત્મા જ બ્રહ્માથી લઈ તણખલા સુધી સર્વ પ્રાણીસમુદાયની આત્માઓ ગુહામાં રહેલો છે; અર્થાત્ અંતરાત્મરૂપથી સ્થિતિ છે,

જોવું, સાંભળવું, મનન કરવું અને જાણવું એ જેનાં લક્ષણો છે તે આત્માને અકતુ-નિષ્કામ પુરુષ અર્થાત્ જેની ક્ષુદ્ધિ દૃષ્ટ અને અદૃષ્ટ વ્યાજવિષયોથી વિરામ પામેલી છે; કારણ કે જ્યારે આવી સ્થિતિ થાય છે, ત્યારે જ મન વગેરે ઇન્દ્રિયો જોકે શરીરને ધારણ કરવાને લીધે ધાતુ કહેવાય છે તે-પ્રસન્ન થાય છે; આ ધાતુઓ પ્રસન્ન થવાથી તે પોતાના આત્માના કર્મના નિમિત્તને લઈને વૃદ્ધિ અને ક્ષયરહિત મહિમાને જુએ છે; અર્થાત્ આ વાતને તે ચોક્કસપણે જાણે છે કે, 'હું આ (આત્મા) છું,' (આ જાણીને) પછી તે શોકરહિત થઈ જાય છે. ૨૦

એ સિવાય સકામ પ્રાકૃત જાણુસો માટે આ આત્મા અતિ દુર્વિજેય છે; અર્થાત્ ઘણી મહેનતે પણ જાણી શકાય તેવા નથી કારણ કે :

આસીનો દૂરં વ્રજતિ શ્યાનો યાતિ સર્વતઃ ।

કસ્તં મદામદં દેવં મદન્યો જ્ઞાતુમર્હતિ ॥ ૨૧ ॥

આસીનઃ=(તે પરમેશ્વર) બેઠેલો જ, દૂરં વ્રજતિ=દૂર પહોંચી જાય છે, શ્યાનઃ=સૂતેલો (પાણુ), સર્વતઃ યાતિ=બધી જાણુએ ચાલતો રહે છે, તમ્ મદામદમ્ દેવમ્=તે ઐશ્વર્યના મદથી ઉન્મત્ત ન થનારા દેવને, મદન્યઃ કઃ=મારાથી બીજું કોણુ, જ્ઞાતુમ્=જાણુવાને માટે, અર્હતિ=સમર્થ છે. ૨૧

તે (પરમેશ્વર) બેઠા હોવા છતાં અર્થાત્ અચલ હોવા છતાં પણ દૂર સુધી જાય છે, સૂતા હોવા છતાં પણ બધી જાણુએ ચાલતા રહે છે. ઐશ્વર્યના મદથી ઉન્મત્ત ન થનારા તે દેવને જાણુવાને અધિકારી તેમનો કૃપાપાત્ર મારા (આત્મતત્ત્વને જાણુનારા યમરાજ જેવા અધિકારી) વિના ભલા બીજો કોણુ હોઈ શકે ? ૨૧

ભાષ્ય : અચળ રહીને પણ તે લાંબે ચાલ્યો જાય છે, સૂતો રહીને પણ તે બધી બાબુએ પહોંચે છે. આ પ્રમાણે તે આત્મા દેવ સમદ અને અમદ અર્થાત્ હર્ષ સહિત અને હર્ષરહિત વિરુદ્ધ ધર્મવાળો છે. તેથી જાણવામાં આવી શકે તેવો ન હોવાથી તે મદ્યુક્ત અને મદરહિત દેવને મારા વિના ખીજું કાણ જાણી શકે એમ છે? આ આત્મા અમારા જેવા સૂક્ષ્મબુદ્ધિ વિદ્વાનોને માટે જ સુવિશેષ છે. સ્થિતિ, ગતિ તેમ જ નિત્ય અને અનિત્ય વગેરે અનેક વિરુદ્ધ ધર્મરૂપ ઉપાધિવાળો અને વિપરીત ધર્મવાળો હોવાથી આ ચિંતામણિની પેઠે વિશ્વરૂપ સરખો ભાસે છે, તેથી 'મારા સિવાય ખીજે કાણ તેને જાણવા યોગ્ય છે?' એમ કહીને આત્માની દુર્વિશ્લેષતા દેખાડે છે. ઇન્દ્રિયોનું શાંત થઈ જવું તે શયન છે. શયન કરનારા પુરુષનું ઇન્દ્રિયજનિત એકદેશ સંબંધી વિજ્ઞાન શાંત થઈ જાય છે. જે સમયે આવી અવસ્થા હોય છે તે સમયે કેવળ સામાન્ય વિજ્ઞાન હોવાથી તે બધી બાબુએ જતો હોય તેમ જણાય છે ને જ્યારે તે વિશેષ વિજ્ઞાનમાં સ્થિત થાય છે ત્યારે તો સ્વરૂપથી અવિચળ રહીને પણ મન વગેરે ઉપાધિઓવાળો હોવાથી મન વગેરેની તે ગતિઓમાં જતો હોય તેમ જણાય છે. ખરી રીતે તો અહીં જ રહે છે. ૨૧

હવે તે આત્માનું જ્ઞાન થવાથી શોકનો અંત થઈ જાય છે, એ દર્શાવે છે :

અશરીરં શરીરેષ્વનવસ્થેષ્વવસ્થિતમ્ ।

મહાન્તં વિભુમાત્માનં મત્વા ધીરો ન શોચતિ ॥ ૨૨ ॥

અનવસ્થેષુ=(જે) સ્થિર ન રહેનારાં (વિનાશશીલ), શરીરેષુ=શરીરોમાં, અશરીરમ્=શરીરરહિત (તેમ જ), અવસ્થિતમ્=અવિચળ ભાવથી સ્થિત છે, મહાન્તમ્=(તે) મહાન, વિભુમ્=સર્વવ્યાપી, આત્માનમ્ પરમાત્માને, મત્વા=જાણીને, ધીરઃ=બુદ્ધિમાન મહાપુરુષ, ન શોચતિ=(ક્યારેય કાંઈ પણ કારણથી) શોક કરતો નથી, ૨૨

સ્થિર ન રહેનારાં વિનાશશીલ શરીરોમાં જે શરીર-રહિત તેમ જ અવિચળ ભાવથી સ્થિર છે, તે મહાન સર્વવ્યાપી પરમાત્માને જાણીને યુદ્ધિમાન પુરુષ કોઈ પણ કારણથી ક્યારેય શોક કરતો નથી. ૨૨

ભાષ્ય : આત્મા પોતાના સ્વરૂપથી આકાશ સમાન છે તેથી દેવ, પિતૃ અને મનુષ્ય વગેરેનાં શરીરોમાં અશરીર છે, અનવસ્થિત અવસ્થિતિરહિત અર્થાત્ અનિત્યોમાં અવસ્થિત નિત્ય એટલે અવિકારી છે તથા મહાન છે. (કોનાથી મહાન છે ? આ પ્રમાણે) મહત્વમાં અન્યની અપેક્ષા હોવાની શંકા કરીને કહે છે કે તે વિભુ અર્થાત્ વ્યાપક આત્માને જાણીને—અહીં ‘ આત્મા ’ શબ્દ પોતાના કરતાં બહુ જુદું નથી એમ દેખાડવા માટે લેવામાં આવ્યો છે; કેમ કે ‘ આત્મા ’ શબ્દ પ્રત્યગાત્મવિષયમાં જ સુખ્ય છે—એવા તે આત્માને ‘ આ જ હું છું ’ એમ માનીને ધીર-યુદ્ધિમાન પુરુષ શોક કરતો નથી; કારણ કે આ પ્રકારના આત્મવેતામાં શોક હોઈ જ શકતો નથી. ૨૨

એકે આ આત્મા દુર્વિજ્ઞેય છે તોપણ ઉપાય કરવાથી તે સુવિજ્ઞેય જ અર્થાત્ સહેલાઈથી જાણી શકાય તેવો છે, તે વિષે કહે છે :

આત્મા આત્મકૃપાથી સાધ્ય છે

નાયમાત્મા પ્રવચનેન લભ્યો ન મેઘયા ન બહુના શ્રુતેન ।

યમેવૈષ વૃણુતે તેન લભ્યસ્તસ્યૈષ આત્મા વિવૃણુતે તનૂસ્વામ્ ॥

અયમ્ આત્મા=આ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા, ન= નહીં, પ્રવચનેન=પ્રવચન-થી, ન મેઘયા=બુદ્ધિથી નહીં, (અને) ન બહુના શ્રુતેન=ધણું સાંભળવાથી પણ નહીં, લભ્યઃ=ગ્રાહ થઈ શકે છે, યમ્=જેને, ઇષઃ=આ, વૃણુતે=સ્વીકાર કરી લે છે, તેન એવ લભ્યઃ=તેનાથી જ ગ્રાહ કરી શકાય છે, (કેમ કે) ઇષઃ આત્મા=આ પરમાત્મા, તસ્ય=તેના માટે, સ્વામ્ તનૂમ્=પોતાના યથાર્થ સ્વરૂપને, વિવૃણુતે=પ્રકટ કરી દે છે.

આ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા વેદાધ્યયન વડે પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય નથી તેમ જ ધારણાશક્તિ અથવા ઘણું સાંભળવાથી પણ પ્રાપ્ત થઈ શકતો નથી. આ (સાધક) જે (આત્મા) નું વરણ કરે છે—સ્વીકાર કરી લે છે તેનાથી જ આ (આત્મા) પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. આ પરમ આત્મા તેના પ્રતિ પોતાના સ્વરૂપને પ્રકટ કરે છે.

ભાષ્ય : આ આત્મા પ્રવચન અર્થાત્ અનેક વેદોનો સ્વીકાર કરવાથી પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય અર્થાત્ જાણી શકાય તેવો નથી, તેમ જ મેધા એટલે ગ્રંથના અર્થને ધારણા કરવાની શક્તિથી અને કેવળ ઘણું શ્રવણ કરવાથી પણ જાણી શકાય તેમ નથી. તે પછી કયા પ્રકારથી તે પ્રાપ્ત કરી શકાય છે તે કહે છે.

આ સાધક જે આત્માનું વરણ કરે છે અર્થાત્ પ્રાર્થના કરે છે તે વરણ કરનારા આત્મા વડે આ આત્મા પોતે જ પ્રાપ્ત કરાય છે; અર્થાત્ તેનાથી જ ' આ આવો છે ' આ પ્રમાણે જાણવામાં આવે છે. તાત્પર્ય એ છે કે, કેવળ આત્મલાભને માટે જ પ્રાર્થના કરનારા નિષ્કામ પુરુષને આત્મા વડે જ આત્માની ઉપલબ્ધિ થાય છે. કઈ રીતે ઉપલબ્ધિ થાય છે, તે વિષે કહે છે. તે આત્માના અલિલાથી પ્રતિ આ આત્મા પોતાના પારમાર્થિક સ્વરૂપ અર્થાત્ પોતાના યાથાર્થ્યને પ્રકાશિત કરે છે. ૨૩

એ સિવાય બીજી વાત આ પણ છે :

આત્મજ્ઞાનનો અનધિકારી

નાવિસ્તો દુશ્ચરિતાન્નાશાન્તો નાસમાહિતઃ ।

નાશાન્તમાનસો યાપિ પ્રજ્ઞાનેનૈનમાપ્નુયાત્ ॥ ૨૪ ॥

પ્રજ્ઞાનેન=સૂક્ષ્મ બુદ્ધિ વડે, અપિ=પણ એનમ્=આ પરમાત્માને, ન દુશ્ચરિતાત્ અવિસ્તઃ આપ્નુયાત્=દુરાચરણાથી નિવૃત્તિ થયા સિવાય તે

પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. ન અશાન્તઃ=જે અશાન્ત છે તે પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી, ન અસમાહિતઃ=મન અને ઇન્દ્રિયો જેના કાળુમાં નથી તે, વા=અને, ન અશાન્તમાનસઃ (આપ્નુયાત્)=તેમ જ જેનું મન શાંત નથી તે પણ (આ પરમાત્માને) પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. ૨૪

જે દુરાચરણથી અટક્યો નથી, જેની ઇન્દ્રિયો શાંત થઈ નથી અને જેનું ચિત્ત શાંત નથી તે માણસ એને (પરમાત્માને) પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. ૨૪

બ્રાહ્મણ્ય : દુષ્ટ આચરણોમાં અને શ્રુતિસ્મૃતિઓ નિષેધોલાં કર્મોમાં રચ્યોપચ્યો રહેનારો, ઇન્દ્રિયોની લોભુપતાને લઈને અશાંત, વ્યથ તથા વિક્ષિપ્ત ચિત્તવાળો, તેમ જ મનનું સમાધાન થયેલું હોવા છતાં પણ એકાગ્રતાના ફળની ઇચ્છા રાખવાથી અશાંત ચિત્તવાળો તથા નિરંતર કામમાં રોકાયેલા મનવાળો મનુષ્ય આ ઉપર જણાવેલા આત્માને આત્મજ્ઞાન દ્વારા પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. અર્થાત્ પાપકર્મ અને ઇન્દ્રિયોની ચંચળતાથી દૂર રહેનારો, સ્વસ્થ ચિત્તવાળો અને સમાધાનનું ફળ મળવાથી શાંત ચિત્તવાળો, આચાર્યવાન સાધક જ બ્રહ્મજ્ઞાન દ્વારા આત્માને મેળવી શકે છે.

પરંતુ જે સાધક એવો નથી તેના વિષયમાં શ્રુતિ કહે છે :

યસ્ય બ્રહ્મ ચ ક્ષત્રં ચ ઉભે ભવત ઓદનઃ ।

મૃત્યુર્યસ્યોપસેચનં ક હસ્થા વેદ યત્ર સઃ ॥ ૨૫ ॥

યસ્ય=(સંહારકાળમાં) જે પરમેશ્વરના, બ્રહ્મ ચ ક્ષત્રમ્ ચ ઉભે=બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય—આ બંને અર્થાત્ ગ્રાણીમાત્ર, ઓદનઃ=ખોરાક, ભવતઃ=બની જાય છે (તેમ જ), મૃત્યુઃ યસ્ય=સર્વનો સંહાર કરનાર મૃત્યુ (પણ) જેનું, ઉપસેચનમ્=ઉપસેચન (વ્યંજન—શાકલાણ, ચટણી, અથાણું વગેરે), ભવતિ=બની જાય છે, સઃ યત્ર=તે પરમેશ્વર બધાં (અને), હસ્થા=જેવો છે, એવો બરાબર, કઃ વેદ=કોણે જાણ્યું છે ?

જે આત્માના પ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય આ બંને ઓદન-
ભાત (ખોરાક) છે તથા મૃત્યુ જેનું ઉપસેચન (શાક
વગેરે) છે તે જ્યાં છે તેને કયો (અજ પુરુષ) આ
પ્રમાણે (ઉપર કહેલા સાધન-સંપન્ન અધિકારીની પેઠે)
જાણી શકે છે ? ૨૫

ભાષ્ય : સર્વ ધર્મેણિ ધારણ કરનારા અને સર્વના રક્ષક હોવા
છતાંય પ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય આ બંને વર્ણ જે આત્માના ઓદન-
ખોરાક છે તેમ જ સર્વનો સંહારક મૃત્યુ પણ જેનું ભાત સાથે
ખાવા માટેનું ઉપસેચન અર્થાત્ શાકલાળ સમાન છે એટલે કે
ભોજન માટે પણ પૂરતું નથી, તે આત્માને, જ્યાં તે છે, એવો
ઉપર કહેલાં સાધનોથી રહિત અને સાધારણ બુદ્ધિવાળો કયો પુરુષ
છે, જે આ પ્રમાણે-ઉપર કહેલા સાધનસંપન્ન પુરુષની પેઠે જાણી શકે ?

શ્રીમત્પરમહંસ પરિવ્રાજકાચાર્ય બાગવાન શ્રીશંકરાચાર્યે રચેલા
ક્રોધોપનિષદના પ્રથમ અધ્યાયમાં દ્વિતીય વહીલાખ્ય સમાપ્ત

ત્રીજી વધી

પ્રાપ્ત થનારા અને પ્રાપ્તવ્ય ભેદથી જે આત્મા

માણ્ય : આ 'ઋતં પિવન્તૌ' વગેરે ત્રીજી વધીનો સંબંધ આ પ્રમાણે છે : ત્રીજી વધીમાં વિદ્યા અને અવિદ્યાને નાના પ્રકારના વિરુદ્ધ ધર્મોવાળા બતાવવામાં આવી છે; પરંતુ તેમનો ફળ સહિત યોગ્ય રીતે નિર્ણય કરવામાં આવ્યો નથી. એટલે તેમના યોગ્ય નિર્ણય માટે (આ વધીમાં) સ્થના રૂપકની કલ્પના કરવામાં આવી છે. એથી (વિદ્યા-અવિદ્યાને) સમજવામાં સરળતા થાય છે. એવી જ રીતે પ્રાપ્ત થનારા અને પ્રાપ્તવ્ય સ્થાન તથા ગમન કરનારા અને ગંતવ્ય લક્ષ્યનો વિદેક કરવાને માટે જે આત્માઓનો વિચાર કરવામાં આવે છે :

ઋતં પિવન્તૌ સુકૃતસ્ય લોકે ગુહાં પ્રવિષ્ટૌ પરમે પરાર્થે ।

છાયાતપૌ બ્રહ્મવિદો વદન્તિ પચ્ચાગ્રયો યે ચ ત્રિણાચિકેતાઃ ॥

સુકૃતસ્ય લોકે=શુભ ધર્મોના ફળસ્વરૂપ મનુષ્યશરીરમાં, પરમે પરાર્થે=પરબ્રહ્મના ઉત્તમ નિવાસસ્થાન(હૃદય-આકાશ)માં, ગુહામ્ પ્રવિષ્ટૌ=બુદ્ધિરૂપી ગુફામાં સંતાપેલા, ઋતમ્ પિવન્તૌ=સત્યનું પાન કરનારા (જે છે), છાયાતપૌ=છાયા અને આતપ(તડકા)ની પેઠે પરસ્પર ભિન્ન છે; (આ વાત) બ્રહ્મવિદઃ=બ્રહ્મવેત્તા જ્ઞાની મહાપુરુષો, વદન્તિ=કહે છે. ચ યે=અને જેઓ, ત્રિણાચિકેતાઃ=ત્રણવાર નાચિકેત અગ્નિનું ચયન કરનારા (તે) પચ્ચાગ્રયઃ=પંચાગ્નિની ઉપાસના કરનારા ગૃહસ્થ છે; (તે) વદન્તિ=તેઓ ત્રણ આ જ વાત કહે છે. ૧

બ્રહ્મવેત્તાઓ કહે છે કે, શરીરમાં બુદ્ધિરૂપ ગુફાની અંદર પ્રકૃષ્ટ-ઉત્તમ બ્રહ્મસ્થાનમાં પ્રવેશીને પોતાનાં ધર્મ-ફળને ભોગવનાર છાયા અને તડકાની જેમ પરસ્પર વિલક્ષણ-ભિન્ન જે તત્ત્વ છે. આ જ વાત, જેમણે નાચિકેત

અગ્નિનું ત્રણ વાર ચયન કર્યું છે તે પંચાગ્નિની ઉપાસના કરનારાઓ પણ કહે છે. ૧

ભાષ્ય : ઋત્ અર્થાત્ અવશ્યાંભાવી હોવાને લીધે સત્ય કર્મ-ફળનું પાન કરનારા જે આત્મા છે; જેમાંનો એક કર્મના ફળને ભોગવે છે, બ્યારે બીજા ભોગવતો નથી; તેપણુ કર્મફળને ભોગવનારા આત્મા સાથે સંબંધ હોવાને લીધે અહીં છત્રીન્યાયથી* બંનેને માટે 'પિવન્તી' આ દ્વિવચનનો પ્રયોગ થયેલો છે. સુકૃત એટલે પોતે કરેલાં કર્મનાં ફળ ભોગવતા રહીને, -અહીં 'સુકૃતસ્ય' શબ્દનો પૂર્વવર્તી 'ઋત્' શબ્દની સાથે સંબંધ છે. લોક અર્થાત્ આ શરીરમાં ગુહામાં જુદીની અંદર પરમ-બાહ્ય દેહાશ્રિત આકાશ-સ્થાનની અપેક્ષાએ ઉત્કૃષ્ટ પરબ્રહ્મના અર્થ અર્થાત્ સ્થાનમાં પ્રવેશેલા છે, કેમ કે તેમાં જ પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે, માટે તે (બંને આત્મા) પરમ પરાર્થ અર્થાત્ હૃદયાકાશમાં પ્રવેશેલા છે એવું કહેવાનું તાત્પર્ય છે. તે બંને સંસારી અને અસંસારી હોવાને લીધે જાણ અને તડકાની જેમ એકબીજાથી જુદા છે-ભિન્ન છે એમ પ્રભવેતાઓ વર્ણન કરતાં કહે છે. કર્મ નહિ કરનારા પ્રભવેતા એકલો જ કેવાળ આમ કહે છે, એમ નથી પરંતુ જેઓ ત્રિગુણિકૃત છે-જેમણે ત્રણુવાર નાચિકૈત અગ્નિનું ચયન કર્યું છે, તે પંચાગ્નિની ઉપાસના કરનારા ગૃહસ્થો પણ એમ જ કહે છે. ૧

* ઘણા માણસો જઈ રહ્યા હોય ને તેમાંથી કોઈ એક માણસ પાસે છત્રી હોય ત્યારે દૂરથી જોનારો કોઈ પુરુષ તેમને બતાવવા માટે 'જુઓ, પેલા છત્રીવાળાઓ જઈ રહ્યા છે' એવા વાક્યપ્રયોગ કરે છે. આ પ્રમાણે એક છત્રીવાળા સાથે સંબંધ હોવાને લીધે તે આખો સમૂહ જ છત્રીવાળો કહેવાય છે. એને છત્રી-ન્યાય કહેવામાં આવે છે. એવી જ રીતે અહીં ભોક્તા જીવ(આત્મા)ના સંબંધથી ઈશ્વર(પરમાત્મા)ને પણ ભોક્તા કહેવામાં આવ્યો છે.

યઃ સેતુરીજાનાનામક્ષરં બ્રહ્મ યત્પરમ્ ।

અમયં તિતીર્ષતાં પારં નાચિકેતઃશકેમહિ ॥ ૨ ॥

ઈજાનાનામ્=યશ કરનારાઓને માટે, યઃ સેતુઃ=દુઃખના સમુદ્રની પાર પહોંચવા માટે જે સેતુ છે; (તમ્) નાચિકેતમ્=તે નાચિકેત અગ્નિને (અને); પરમ્ તિતીર્ષતામ્=સંસારસમુદ્રને પાર જવા ઇચ્છનારાઓ માટે, યત્ અમયમ્=જે ભયરહિત છે, (તત્) અક્ષરમ્=તે અવિનાશી, પરમ્ બ્રહ્મ-પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમને, શકેમહિ=જાણુવામાં અને પ્રાપ્ત કરવામાં પણ અમે સમર્થ થઈએ. ૨

જે નાચિકેત અગ્નિ યશ કરનારાઓ માટે દુઃખરૂપી સમુદ્રની પાર પહોંચવામાં યોગ્ય સેતુરૂપ છે તે અગ્નિને તથા સંસાર-સમુદ્રની પાર જવા ઇચ્છનારાઓ માટે જે ભયરહિત પદ છે અને પરમ આશ્રય છે તે અવિનાશી પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમને જાણુવામાં અને પ્રાપ્ત કરવામાં અમે શક્તિમાન થઈએ. ૨

માહ્ય : દુઃખને પાર કરવાનું સાધન હોવાથી જે નાચિકેત અગ્નિ, વજ્રમાન અર્થાત્ કર્માઓ માટે સેતુ સમાન હોવાને લીધે જે સેતુરૂપ છે તે અગ્નિને જાણુવામાં અને તેનું અધ્યન કરવામાં અમે શક્તિમાન થઈએ. વળી જે ભયરહિત છે અને સંસારને તરવાની ઇચ્છાવાળા બ્રહ્મવેતાઓનો પરમ આશ્રય અવિનાશી આત્મા તામને બ્રહ્મ છે તેને જાણુવામાં પણ અમે સમર્થ થઈ શકીએ. અર્થાત્ કર્મ-વેતાનો આશ્રય અપર બ્રહ્મ અને બ્રહ્મવેતાનો આશ્રય પરબ્રહ્મ-આત્માને જ જાણુવા યોગ્ય છે-આ, આ વાક્યનો અર્થ છે. 'ઋતં પિવન્તી' વગેરે મંત્રથી આ જ ખંતે બ્રહ્મને હિલોખ કરવામાં આવ્યો છે. ૨

(આ મંત્રમાં વમરાજે પરમાત્માને તેમને જાણુવાની શક્તિ આપવા માટે પ્રાર્થના કરીને એવો ભાવ દર્શાવ્યો છે કે, પરબ્રહ્મ

પુરુષોત્તમને જાણવાનું અને પ્રાપ્ત કરવાનું સૌથી ઉત્તમ અને સરળ સાધન તેમની પ્રાર્થના જ છે. ૨)

હવે તે પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમના પરમ ધામમાં ક્યાં સાધનોવાળો મનુષ્ય પહોંચી શકે છે, આ વાત રથ અને રથીના રૂપકની કલ્પના કરીને સમજાવવામાં આવે છે :

આત્માનંરથિનં વિદ્ધિ શરીરંરથમેવ તુ ।

બુદ્ધિં તુ સારથિં વિદ્ધિ મનઃ પ્રગ્રહમેવ ચ ॥ ૩ ॥

આત્માનમ્=(હે નચિકેતા ! તમે) જીવાત્માને, રથિનમ્=રથનો માલિક (તેમાં બેસીને જનારો) વિદ્ધિ=જાણો, તુ=અને, શરીરમ્ એવ=શરીરને જ, રથમ્=રથ (માનો), બુદ્ધિં તુ=તથા બુદ્ધિને, સારથિમ્=સારથિ (રથને હાંકનારો), વિદ્ધિ=જાણો, ચ મનઃ એવ=ને મનને જ, પ્રગ્રહમ્=લગામ (સમજો). ૩

હે નચિકેતા ! તમે જીવાત્માને રથી અર્થાત્ રથનો સ્વામી જાણો; શરીરને જ રથ માનો તથા બુદ્ધિને સારથિ જાણો અને મનને લગામ સમજો. ૩

ભાષ્ય : જીવાત્માને અર્થાત્ કર્મકૃણ ભોગવનારા સંસારીને રથી એટલે કે રથનો માલિક જાણ, ને શરીરને તો રથ જ સમજ, કેમ કે શરીરરૂપી રથમાં જોતરાયેલા અશ્વરૂપ ઇન્દ્રિયસમૂહથી એ શરીરરૂપી રથને ખેંચવામાં આવે છે. તેમ જ નિશ્ચય કરવો એ જ જેનું લક્ષણ છે તે બુદ્ધિને સારથિ જાણ; કેમ કે સારથિરૂપ નેતા જ જેમાં મુખ્ય છે તે રથની સમાન શરીર બુદ્ધિરૂપ નેતાની પ્રધાનતાવાળું છે; કારણ કે દેહનાં સર્વ કાર્યો ઘણું કરીને બુદ્ધિનાં જ કર્તવ્યો છે. વળી સંકલ્પ-વિકલ્પાદિરૂપ મનને પ્રગ્રહ-લગામ સમજ; કેમ કે જેવી રીતે ઘોડાઓ લગામથી વશ રહીને ચાલે છે તેવી જ રીતે કર્ણ વગેરે ઇન્દ્રિયો મનને વશ રહીને જ ખોતાના વિષયમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. ૩